

# **Volgend jaar in Jeruzalem**

**Een ideeëngeschiedenis van het zionisme**

Masterproef ingediend door David Knapen

Promotor prof. dr. Mark Van Mol

2010-2011

Katholieke Universiteit Leuven  
Master in de Taal- en Regiostudies  
Arabistiek en Islamkunde

# Inhoudsopgave

<b>Inleiding</b>	<b>iv</b>
<b>1 Zion. Situering</b>	<b>1</b>
1.1 Inleiding . . . . .	1
1.2 Zionisme: een werkdefinitie . . . . .	2
<b>2 Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid</b>	<b>5</b>
2.1 De schrijvers van de <i>Torah</i> . . . . .	5
2.2 De Bijbel en de vroege geschiedenis van de Joden . . . . .	9
2.2.1 Van monolatrisme tot monotheïsme . . . . .	10
2.2.2 Universaliteit en band met de Joden . . . . .	12
2.2.3 Ballingschap en terugkeer . . . . .	13
2.3 Eerste element: Joods nationaal tehuis . . . . .	17
Overgang . . . . .	18
<b>3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen</b>	<b>26</b>
3.1 Het nieuwe Europa: kerk en staten . . . . .	26
3.1.1 De opkomst van het Westen . . . . .	27
3.1.2 God met ons . . . . .	28
3.2 Economische perspectieven . . . . .	29
3.2.1 De koning en zijn Joden . . . . .	29
3.2.2 De Joden in een Europese driehoeksrelatie: adel, volk en clerus . . . . .	31
3.2.3 De gouden eieren . . . . .	33
3.3 Tweede element: Europeanen maar niet Europees . . . . .	35
Overgang . . . . .	36
<b>4 De Uittocht. Het romantisch nationalisme</b>	<b>43</b>
4.1 Romantisch nationalisme en de buitenstaander . . . . .	44
4.1.1 Het sprookje en de realiteit . . . . .	44

## *Inhoudsopgave*

4.1.2	De Jood in de doornstruik . . . . .	46
4.2	De Joden als natie . . . . .	48
4.2.1	Dreyfus en Zola . . . . .	48
4.2.2	Herzl en Europa . . . . .	50
4.3	Derde element: de natie . . . . .	51
<b>5</b>	<b>Conclusie. Het idee en de gevolgen</b>	<b>53</b>
5.1	Ilan Pappé . . . . .	53
5.2	Göran Rosenberg . . . . .	55
5.3	Avi Shlaim . . . . .	57
5.4	Jeff Halper . . . . .	59
5.5	Geen einde . . . . .	61

# Inleiding

Onderzoek heeft uitgewezen dat het VRT-televisiejournaal in 2003 voor slechts 35% uit buitenlands nieuws bestond.<sup>1</sup> Dat percentage weerspiegelt de uitzonderlijke media-aandacht voor het begin van de Golfoorlog; het is sindsdien met nog eens 10% gedaald. Ons eigen kleine landje krijgt dus het leeuwendeel van de zendtijd van de journaals. Maar er is nog een land met een kleine oppervlakte en een laag bevolkingsaantal dat een grote rol speelt in het nieuws. Bijna elke dag horen we over het reilen en zeilen van de ongeveer elf miljoen inwoners van een smalle strook land ten oosten van de Middellandse Zee. Die smalle strook omvat de Joodse staat Israël en de Palestijnse Gebieden, die Israël sinds 1967 bezet houdt. Er is misschien geen gebied ter wereld zo geladen met geschiedenis, ideologie, religie en etniciteit. Het is in de loop van de twintigste eeuw van een perifere provincie in het Osmaanse Rijk veranderd in het thuisland van het Joodse volk. De meningen over de Joodse staat konden nauwelijks verder uiteen liggen. Neem alleen al maar twee professoren van dezelfde universiteit in Haifa: Israël is een ethnocentrische apartheidstaat volgens Raef Zreik;<sup>2</sup> een lichtend voorbeeld van democratie volgens Uri Ben-Eliezer.<sup>3</sup> Israël is een bron van oorlog of vrede, vrijheid of onderdrukking, extase of wanhoop. De historische beweging die aan de oorsprong van dit land ligt is het zionisme.

## Relevantie

Deze paper beschouwt de ontwikkeling van het zionisme en de historische tendensen die ertoe leidden. Het kan lijken dat zo'n onderneming niet meer is

---

<sup>1</sup> Julie De Smedt, Marc Hooghe en Stefaan Walgrave, 'Vlaamse televisiejournaals: het buitenland verdwijnt van de radar', *Nieuwsmonitor*, 4 (2011).

<sup>2</sup> Raef Zreik, 'Palestine, Apartheid, and the Rights Discourse', *Journal of Palestine Studies*, 34:1 (2004).

<sup>3</sup> Uri Ben-Eliezer, 'The Meaning of Political Participation in a Nonliberal Democracy: The Israeli Experience', *Comparative Politics*, 25:4 (1993).

dan een oefening in semantiek. Toch is het verhelderend een begrip te analyseren dat zo'n grote relevantie heeft, maar met zulke uiteenlopende betekenissen—en bedoelingen—wordt gebruikt. De grondlegger van dit soort onderzoek is Arthur O. Lovejoy (1873-1962), een Amerikaanse historicus en schrijver van het boek *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*.<sup>4</sup> De discipline die uit dit boek geboren werd is de Ideeëngeschiedenis.

Ideeëngeschiedkundig onderzoek beschouwt de oorsprong, het behoud en de verandering van menselijke ideeën. Lovejoy zag ideeën als constructies die bestaan uit idee-eenheden of concepten. Die concepten zijn de grondstof voor complexere ideeën; ideeën groeien, veranderen en verdwijnen onder invloed van de recombinate van concepten. De ideeëngeschiedenis kan abstract lijken: de menselijke geschiedenis is tenslotte niet alleen een opvolging van ideeën. De methode van Lovejoy is een vruchtbare methode om een zekere streng van de geschiedenis te volgen, en daarbij is een mate van abstractie onvermijdelijk: deze paper zal geen geschiedenis van gebeurtenissen of individu's zijn.

Jeff Halper, een Israëliische schrijver die op het einde van de paper opnieuw ter sprake komt, stelt dat het Israëliisch-Palestijns conflict gekenmerkt wordt door een tegengestelde terminologie. Het militaire overwicht van Israël op het terrein wordt aangevuld door de dominantie in de media van het taalgebruik vanuit de Joodse optiek: het zogenaamde *frame*. Het gebruik van woorden als *patriottisme*, *terrorist*, *eenheid* en *veiligheid* weerspiegelt een ideologie.<sup>5</sup> Mijn doel in deze paper is het achterhalen van de historische factoren die geleid hebben tot het ontstaan van de zionistische gedachte en de realisatie ervan in de vorm van de staat Israël zoals die vandaag bestaat.

## **Methodiek en structuur**

De eerste doet een poging te ontwaren hoe de dynamiek van de geschiedenis heeft geleid tot het ontstaan van de zionistische idee en de Joodse staat in hun huidige vorm. Het vertrekpunt daarbij is een definitie van het begrip zionisme die een aantal essentiële factoren van de beweging in kaart brengt. De keuze van een werkdefinitie is van groot belang en wordt behandeld in het eerste hoofdstuk. Daarop laat ik een aantal kritieke periodes van de Joodse

<sup>4</sup> Arthur Lovejoy, *The Great Chain of Being* (Cambridge: Harvard University Press, 1964).

<sup>5</sup> Jeff Halper, *An Israeli in Palestine: Resisting Dispossession, Redeeming Israel* (Londen: Pluto Press, 2008), p. 89.

## Inleiding

geschiedenis volgen. Het zal duidelijk worden dat we de kiemen van het hedendaagse Palestina al aantreffen in de vroegste tijden. De methode bestaat erin de geschiedenis van het Joodse volk te volgen, en daaruit de factoren te filteren die een weerslag hebben gehad op de zionistische gedachte en haar verwezenlijking.

Deze paper bestaat uit vijf hoofdstukken, die beschrijven hoe de geschiedenis van het Joodse volk geleid heeft tot het ontstaan van het zionisme en het succes van die beweging in het oprichten van de Joodse staat. De hoofdstukken volgen de geschiedenis chronologisch, met een thematische focus: met het verloop van de tijd komen ook de ideeën tot wording die uiteindelijk hebben geleid tot de huidige situatie van de Joden in Israël en in de wereld. Die thematische focus wordt gedefinieerd in het eerste hoofdstuk. Het tweede hoofdstuk betreft de Bijbel. Op het einde van dat hoofdstuk blijkt hoe het arme herdersvolk, in Egypte bekend als *Isri<sup>c</sup>r*, geëvolueerd is tot de dragers van de complexe Joodse identiteit. Het derde hoofdstuk bekijkt hoe dit volk samen met zijn christelijke Europese burens toegroeit naar de basis van het zionisme. De directe aanzet tot die beweging beslaat het vierde hoofdstuk. Het laatste hoofdstuk breekt de regelmaat van de vorige hoofdstukken. Het bekijkt de realiteit van de moderne staat Israël vanuit specifieke aspecten die aangereikt worden door drie kritische Israëliëse schrijvers.

## Nota's over transliteratie

In dit werk komen Hebreeuwse en Arabische concepten en namen ter sprake. Ik heb er initieel naar gestreefd een consistente en wijd aanvaarde transliteratiemethode toe te passen voor deze talen. Het Hebreeuws en het Arabisch behoren beide tot de familie van de Semitische talen. In die talenfamilie zijn de meeste woorden gebaseerd op *drieletterige wortels* die in combinatie met voorspelbare klinkerpatronen woorden vormen. Veel van die wortels onthullen de verwantschap tussen het Hebreeuws en het Arabisch en bepaalde transliteratiemethodes kunnen helpen om de overeenkomsten tussen de talen te onthullen. Jammer genoeg leveren strikte, academische transliteratieschema's zoals de ISO-normen schrijfwijzes op die als vreemd worden ervaren, zoals *Mōšéh* in plaats van *Mozes*, of niet overeenkomen met de uitspraak in het Moderne Hebreeuws, zoals *Tel Abīb* in plaats van *Tel Aviv*. Naar mijn oordeel is de vlotte identificatie van namen in een historische context belangrijker dan een

## Inleiding

strengere consistentie of het ontdekken van linguïstische verbanden. Ik heb dan ook geopteerd om moderne en algemeen bekende begrippen in hun courante, informele transliteratie te laten. Voor figuren en plaatsen die voornamelijk bekend zijn uit de Bijbel heb ik de schrijfwijze van de Willibrordeditie van 1995 gehanteerd. Mensen die zelf de Latijnse schrijfwijze van hun naam hebben gekozen zullen op die manier voorkomen, bijvoorbeeld *Avi Shlaim*.

Ook algemeen bekende Arabische namen en begrippen heb ik in de informele varianten behouden, dus *Yasser Arafat* en niet *Yāsīr ʿArafāt*. Oude Hebreeuwse en Arabische namen die geen algemene bekendheid genieten heb ik met behulp van respectievelijk ISO-norm 259 en 233 getransliteraerd.<sup>6</sup> Ik ben mij ervan bewust dat deze werkwijze een zeker mate van arbitraire keuze met zich meebrengt, maar toch schijnt het mij toe dat deze werkwijze de meest intuïtieve en gepaste is in de context van deze paper.

Wat betreft het woord *god* is de conventie gevolgd dat het in zijn hoedanigheid als soortnaam met een kleine letter is gespeld, en in verband met de ene God van de Abrahamitische religies met een hoofdletter. Een soortgelijk onderscheid is te maken tussen *Joden* en *jodendom*. De Nederlandse spelling schrijft voor dat de naam van een volk geschreven wordt met een hoofdletter, maar de naam van een godsdienst en haar volgelingen met een kleine letter. In het geval van *Belgen* en *christenen* is deze regel gemakkelijk toe te passen, maar de Joden vormen zowel een etnische als een religieuze groep. Ik heb *Joden* en afgeleide woorden met een hoofdletter gespeld, behalve wanneer het ondubbelzinnig over de religie gaat. Zo krijgen we bijvoorbeeld de opsomming *christendom, jodendom en islam*. Op deze manier is een consistente spelling mogelijk zonder het ongewenste effect dat de ene godsdienst met een hoofdletter “uitsteekt” boven de andere.

---

<sup>6</sup> International Organization for Standardization; International Organization for Standardization.

# 1 Zion. Situering

## 1.1 Inleiding

De gedocumenteerde geschiedenis van het Joodse volk reikt terug tot het tweede millennium voor onze tijdsrekening. De vroegste verwijzing naar een volk dat we kunnen identificeren met de Joden is te vinden op een Egyptische granieten plaat uit de periode van het Nieuwe Koninkrijk, die bekend staat als de Overwinningstele van Merneptah. De Engelse archeoloog Flinders Petrie vond de stele in 1896 in Thebe. Ze beschrijft de overwinningen van farao Merneptah op een aantal volkeren aan de grenzen van Egypte. In de lange rij van volkeren die te lijden hadden onder de veldtocht van de farao waren de zogenaamde *Isri<sup>c</sup>r*. De volgende inscriptie op de stele vermeldt hun nederlaag tegen Merneptah.

Kanaän is gevangen, wee hun allen. Ashkelon is veroverd, Gezer ingenomen, Yanoam tenietgedaan; *Isri<sup>c</sup>r ligt braak, ontdaan van zaden.*<sup>1</sup>

Sommige wetenschappers hebben betoogd dat *Isri<sup>c</sup>r* niet voor Israël staat, maar voor andere entiteiten zoals de Vallei van Jizreël. Davies is een van de schrijvers die dit mogelijk acht, maar ook hij onderkent de consensus dat het wel degelijk gaat over een Kanaänitische stam die zichzelf Israël noemde.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Michael G. Hasel, 'Israel in the Merneptah Stela', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 296 (1994).

<sup>2</sup> Philip R. Davies, *Memories of Ancient Israel : an Introduction to Biblical History - Ancient and Modern* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2008), pp. 90-91.



## 1.2 **Zionisme: een werkdefinitie**

Zion is vandaag de naam van een heuvel ten zuiden van de Oude Stad van Jeruzalem. De heuvel wordt beschreven in verschillende delen van de Bijbel. In Psalm 48 treffen we een aanwijzing voor de locatie aan:

2 Groot en onvolprezen is de HEER,  
En zijn heilige berg  
3 die zich sierlijk verheft  
is een vreugde voor heel de aarde.  
De Sionsberg ligt in het verste noorden,  
stad van de grote koning.  
4 In de paleizen daar staat God bekend  
als hun bolwerk.<sup>3</sup>

Of de berg Zion uit de Bijbel dezelfde is als de heuvel die nu met die naam wordt aangeduid is onzeker. Maar de berg is in deze paper slechts een bijkomstigheid. De relevante betekenis van het woord Zion voor deze paper is een synecdoche: een stijlfiguur die een deel gebruikt om het geheel aan te duiden. Zo staat de naam Zion in de Bijbel voor het hele Beloofde Land, zoals in het boek Jeremia.

11 De HEER heeft Jakob verlost en uit de hand van zijn overheersers vrijgekocht. 12 Zingend trekken zij naar de hoogten van Sion, stralend van vreugde om de goede gaven van de HEER, om het koren, de most en de olie, de schapen en de runderen. Ze voelen zich als een besproeide tuin die het nooit aan water ontbreekt.<sup>4</sup>

De hunkering naar Zion, het verloren Beloofde Land, komt keer op keer terug in de Bijbel en de andere Joodse heilige geschriften en is zo deel van de Joodse religieuze erfenis. Maar de geboorte van het zionisme is veel later te situeren en kwam niet voort uit een sterk religieuze omgeving maar juist uit een geassimileerde, seculiere Joodse groep. De historische context komt later nog uitgebreid aan bod, en het volstaat hier mijn keuze voor een werkdefinitie van

---

<sup>3</sup>Ps. 48:2-4

<sup>4</sup>Jer. 31:11

## 1 Zion. Situering

het begrip zionisme aan te bieden en te verklaren. Ik heb geopteerd voor een artikel geschreven door de academicus professor Binyamin Neuberger voor het Israëliësche Ministerie van Buitenlandse Zaken. Dit om de volgende redenen: ten eerste is het noodzakelijk in dit stadium een definitie vanuit de Joodse hoek te gebruiken aangezien ook de rest van het eerste deel de geschiedenis vanuit een Joods oogpunt bekijkt. Ten tweede legt het artikel in tegenstelling tot oudere definities en beginselverklaringen zoals het programma van Bazel, afkomstig van het eerste Joodse congres,<sup>5</sup> voldoende de nadruk op de politieke doelen van de zionistische beweging. En ten derde sluit deze definitie aan bij een comfortabele consensus, zoals blijkt uit een selectie van populaire encyclopedieën zoals Encyclopædia Britannica en Wikipedia<sup>6</sup>. Deze encyclopedieën fungeren niet als academische bronnen, maar tonen aan dat mijn werkdefinitie aansluit bij een intuïtieve en wijdverbreide notie van wat zionisme inhoudt. Hieronder volgt mijn Nederlandse vertaling van de Engelse tekst, gevonden op de webpagina van het Ministerie (eigen cursivering).

Zionisme is de *nationale beweging* voor de *repatriëring van de Joden naar hun thuisland*—het Land van Israël—en het hervatten van *een soeverein Joods leven* daar. Het verlangen naar Zion en Joodse immigratie hielden aan doorheen de *lange periode van ballingschap* die volgde op de verovering door de Romeinen en de verwoesting van de Tempel in 70 n. Chr. Dat verlangen nam in de negentiende eeuw een nieuwe vorm aan, toen het moderne nationalisme, liberalisme en emancipatie de Joden dwong zich op met nieuwe vraagstukken bezig te houden; die vraagstukken probeerde de zionistische beweging te beantwoorden.<sup>7</sup>

De volgende vier hoofdstukken zullen aantonen hoe de oorsprong van elk van de essentiële gecursiveerde elementen voortkomt uit een bepaalde periode in de geschiedenis van de Joden, en hoe die unieke geschiedenis heeft geleid tot de beweging die hier gedefinieerd is. De structuur is als volgt:

**Repatriëring van Joden naar hun thuisland** Het nationalisme stond voor een sterke symbolische binding van een individu aan zijn natie en van de natie

---

<sup>5</sup> Gotthard Deutsch, 'Basel Progam', in *Jewish Encyclopedia* (New York: Funk and Wagnalls, 1906).

<sup>6</sup> Encyclopædia Britannica, 'Zionism' (2011); Wikipedia, 'Zionism' (2011).

<sup>7</sup> Binyamin Neuberger, 'Zionism: an Introduction' (2001).

## 1 Zion. Situering

aan het land. Voor de meeste Europese volkeren betekende dat het land waar ze woonden. Voor de Joden, die verspreid waren over Europa met een zwaartepunt in Centraal- en Oost-Europa, lag het thuisland ergens anders. De Bijbel beschreef het Land van Israël als het thuisland van het Joodse volk. De oorsprong van de conceptie van de Joden als een volk met een thuisland loopt gelijk met de oorsprong van de Bijbel, hun heilig boek. Die oorsprong komt aan bod in het hoofdstuk 2.

**Lange periode van ballingschap** De Joodse erfenis van de Middeleeuwen in Europa was het zionisme niet genegen: volgens Herzl leidden de typische eigenschappen die de Joden uit hun Europese geschiedenis in ballingschap overhielden tot het antisemitisme waaronder zijn volk sterk leed in zijn tijd. De evolutie van die kenmerken vindt haar oorsprong in de Hoge Middeleeuwen en specifiek van de elfde tot de dertiende eeuw. Hoofdstuk 3 gaat over die periode.

**Nationale beweging** De ideologie van de zionistische beweging is nationalistisch. Het concept van de natie met recht op zelfbeschikking is geboren in de tijd van de romantiek op het eind van de negentiende eeuw. Het zionisme was een van de vele uitdrukkingen van het nationalisme; het vertoont sterke overeenkomsten met andere nationalistische bewegingen die in dezelfde periode in Europa tot ontwikkeling kwamen. De belangrijke verschillen die het daarentegen vertoont met andere nationalismes zoals het Duitse en het Italiaanse nationalisme komen aan bod in de andere hoofdstukken. Dit element staat als eerste in de definitie, maar het is chronologisch het laatste en ik zal het dus in hoofdstuk 4 behandelen.

**Een soeverein Joods leven** De staat Israël bevat wel degelijk soeverein Joods leven, maar de prijs die de inwoners van Palestina, Joden maar vooral Palestijnen, ervoor betalen is hoog. Hoofdstuk 5 behandelt de hedendaagse tijd.

## 2 Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid

Voor het christelijke en het joodse geloof geldt het oude testament als een collectie bronnen die gekenmerkt wordt door de goddelijke inspiratie van de schrijvers. In de stormachtige periode van de Verlichting kwam er een tendens tot kritische evaluatie van de feitelijke waarde van teksten op gang—een tendens die in de middeleeuwse rooms-katholieke traditie veel minder op het voorplan had gestaan.<sup>1</sup> Terwijl sommige christelijke stromingen onder invloed van deze nieuwe manier van denken tot de conclusie kwamen dat de gehele inhoud feitelijk en letterlijk waar was, kreeg een groep wetenschappers het tegenovergestelde idee: hun overtuiging dat de Bijbel op dezelfde manier te onderzoeken is als andere historische teksten vormde de basis voor Bijbelwetenschap. Die discipline bestudeert de Bijbel en heeft grote vooruitgang geboekt in de analyse van het Joodse heilige boek. Dankzij de Bijbelwetenschap kunnen we tussen de lijnen van het boek historische informatie lezen zonder daarmee het eeuwenoude boek kritiekloos voor waar aan te nemen.

### 2.1 De schrijvers van de *Torah*

De *Torah* is in het Grieks bekend als de *Pentateuch*. Deze collectie documenten vormt het eerste van de drie delen van de *Tanakh* of Joodse Bijbel. Zelf is de *Torah* onderverdeeld in vijf boeken: *Beresjit* of Genesis, *Sjemot* of Exodus, *Wayiqra* of Leviticus, *Bamidbar* of Numeri en *Dewarim* of Deuteronomium.<sup>2</sup> Volgens de Joodse traditie schreef Mozes persoonlijk alle vijf boeken geïnspireerd door God. Maar zelfs binnen een religieuze gedachtegang is dat moeilijk te geloven. De *Torah* bevat namelijk niet alleen het relaas van gebeurtenissen

<sup>1</sup> Karen Armstrong, *De Bijbel: De biografie* (Roeselare: Roularta Books, 2007), p. 147.

<sup>2</sup>De Hebreeuwse namen komen van het eerste woord van elk boek. Ze betekenen achtereenvolgens “In het begin”, “Namen”, “En hij riep”, “In de wildernis” en “Woorden”.

## 2 Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid

duizenden jaren voor de geboorte van Mozes en tijdens zijn leven, maar ook van lang na zijn dood. Zo vinden we in Genesis een lange lijst van de koningen van de stam Edom, tot eeuwen na het leven van Mozes.<sup>3</sup> Zelfs als die koningslijst als een profetische voorspelling wordt beschouwd, blijven er toch nog een aantal sterke aanwijzingen dat Mozes, als hij al een historisch figuur was, niet de auteur van de gehele *Torah* is. Een aantal voorbeelden van zulke aanwijzingen zijn aangegeven in Friedmans *The Bible with Sources Revealed*.<sup>4</sup>

In de zeventiende eeuw begonnen sommige wetenschappers onder invloed van de Verlichting zich dan ook openlijk vragen te stellen over de traditie van het zogenaamde Mozaïsche auteurschap. Denkers trokken deze aanname in twijfel en wezen op interne tegenspraken in de Bijbelse verhalen, die de mogelijkheid van een enkele auteur ongeloofwaardig maken. Een van de vroegste openlijke aanvallen op het Mozaïsche auteurschap was het hoofdstuk *The Pentateuch not Written by Moses* in het invloedrijke boek *Leviathan* van Thomas Hobbes. Vanuit deze hypothese pasten voornamelijk Duitse Bijbelcritici hun kennis van tekstkritiek toe op de Bijbel. Julius Wellhausen publiceerde in 1878 een boek dat een mijlpaal betekende voor de Bijbelkritiek: *Prolegomena zur Geschichte Israels*. Dankzij onder andere linguïstische analyse kwam de Duitse geleerde tot de zogenaamde documentaire hypothese.

De documentaire hypothese stelt dat de *Torah* niet het werk is van één auteur, maar een verzameling van bronnen of documenten, door verschillende schrijvers of schrijverscollectieven opgeschreven en geredigeerd over een periode van eeuwen. Wellhausen baseerde zijn conclusies op werk dat al eerder was gedaan door andere Bijbelcritici zoals Eichhorn en Bleek, maar het was Wellhausen die de conclusies tot op hun eindpunt doorvoerde: op basis van een aantal eigenschappen van de teksten onderscheidde hij vier verschillende primaire bronnen in de *Torah*.<sup>5</sup> Al deze bronnen hebben volgens de documentaire hypothese ooit op zichzelf gestaan, maar zijn door redacteurs verweven tot één tekst. Friedman situeert in *The Bible with Sources Revealed* de schrijvers of samenstellers van de bronnen in tijd en ruimte.<sup>6</sup>

---

<sup>3</sup>Gen. 36:31-39

<sup>4</sup> Richard Elliott Friedman, *The Bible with Sources Revealed: A New View into the Five Books of Moses* (San Francisco: HarperCollins, 2003), pp. 261, 309.

<sup>5</sup>Referenties naar de relevante werken van Hobbes, Wellhausen, Eichhorn en Bleek zijn in de bibliografie opgenomen.

<sup>6</sup> Friedman, *The Bible with Sources Revealed: A New View into the Five Books of Moses*, pp. 3-5.

**Jahwist (J)** De oudste van de vier bronnen is de zogenaamde Jahwist (in de Bijbelkritiek vaak afgekort tot J). J was waarschijnlijk een schrijver of klerk in dienst van de koningen van het zuidelijke koninkrijk Juda. Hij schreef de geschiedenis van zijn volk vanuit het standpunt van het zuiden van het land: locaties uit die streek komen het meest aan bod en de voorvaderlijke helden van het zuiden, zoals Aäron en de stamvader Juda, krijgen het meeste lof. De helden van het rivaliserende noordelijke koninkrijk Israël worden dan weer gekleineerd. Zo lezen we hoe Jozef bijna verkracht wordt door Potifar, de vrouw van de farao.<sup>7</sup> God wordt in J consequent aangeduid met de naam YHWH; het zogenaamde tetragrammaton. J onderscheidt zich door een antropomorfe, toegankelijke visie van God. Zo vinden we God bijvoorbeeld al wandelend in de tuin van Eden, waar hij praat met Adam en Eva.<sup>8</sup> God laat zich in teksten uit J gemakkelijk overreden door de gebeden van de patriarchen.<sup>9</sup>

**Elohist (E)** Rond dezelfde tijd als de Jahwist schreef de Elohist (E). Hij was waarschijnlijk afkomstig uit het noordelijke koninkrijk Israël. Net als in het geval van J is het niet duidelijk of E een zelfstandig schrijver was en zijn eigen materiaal neerschreef, of eerder een klerk die de bekende mondelinge overleveringen aan de boekrol toevertrouwde. Net als J verdedigt deze bron de voorouderlijke helden van het eigen koninkrijk en brengt ze de helden van het andere rijk in diskrediet. Het verhaal van het Gouden Kalf, waarin Aäron een afgod maakt en door Mozes, een noordelijke held, op het matje geroepen wordt, is een creatie van E. E noemt God *El*, de algemene term voor god in het Hebreeuws. Hij heeft in vergelijking met J een meer afstandelijke, transcendentale visie op God, die zich in dromen tot mensen richt en zich op aarde niet vertoont.<sup>10</sup>

**Deuteronomist (D)** In het Bijbelboek 2 Koningen, dat niet tot de *Torah* behoort maar wel deel uitmaakt van de Hebreeuwse canon, vinden we het verhaal terug van Josia, koning van het zuidelijke koninkrijk Juda, en zijn hogepriester Hilkia. Tijdens het achttiende jaar van het koningschap van Josia beveelt hij Hilkia de tempel van God te renoveren. Tijdens die renovatie vindt Hilkia in het archief van de tempel een wetsrol die beweert

---

<sup>7</sup>Gen. 39

<sup>8</sup>Gen. 3:8

<sup>9</sup>Bijv. Gen. 18:20-33 en Num. 14:13-25

<sup>10</sup>Bijv. Gen. 20:3 en 28:11-12

## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

door Mozes geschreven te zijn—aldus het verhaal.<sup>11</sup> Volgens de documentaire hypothese is deze wetsrol van Hilkia opgenomen in het boek Deuteronomium (Grieks voor *tweede wet*), dat de afscheidstoespraak van Mozes verhaalt. In die rede geeft Mozes een aantal bepalingen weer van de wet die hij van YHWH heeft ontvangen. De documentaire hypothese beschouwt Deuteronomium als het werk van de Deuteronomist, waarschijnlijk een comité onder leiding van Hilkia, al dan niet met medeweten van de koning. De bron D bestaat voornamelijk uit een droge opsomming van wetten, getallen en stambomen en ook de verhalende secties vertonen niet de levendige vertelstijl van voornamelijk J en in mindere mate E. D is strijdvaardig en beklemtoont het belang van de scheiding tussen de Joden en alle andere volkeren.<sup>12</sup>

**Priesterlijke bron (P)** Net als D bevat de Priesterlijke bron (P), met voor­sprong de meest omvangrijke bron, voornamelijk droge materie. De verhalen die erin voorkomen zijn vaak alternatieve versies van de verhalen van J en E. Volgens Friedman had de schrijver van P kennis van die eerdere bronnen en wou hij er bewust een tegengewicht voor creëren.<sup>13</sup> De boodschap van P is dan ook anders dan die van E en vooral J: God staat ver van de mens af en enkel de Levitische priesters vormen de bindingsfactor tussen YHWH en zijn volk. Alleen door te offeren in de tempel kan een Joodse leek zijn God bereiken. P is sterk gefocust op rituelen en zuiverheid. Door al deze kenmerken ligt het voor de hand te vermoeden dat het document P vanuit de priesterlijke klasse is ontstaan. De God van P is niet vergevend of meelevend: op zonde volgt boetedoening, een boete die meestal betaald wordt in offergaven. Ook de vele bepalingen van P worden in de mond van Mozes gelegd. P is vooral in het boek Leviticus sterk vertegenwoordigd, maar ter wille van de continuïteit heeft de redacteur R sommige verhalende fragmenten ook in de voorgaande boeken ingevoegd. Zo is het eerste hoofdstuk van de Bijbel, het verhaal van de schepping in zeven dagen,<sup>14</sup> bijna zeker het werk van P.

**Redacteur (R)** De vier voornaamste bronnen stammen uit uiteenlopende tijd-

---

<sup>11</sup>2 Kon. 22-23

<sup>12</sup> Armstrong, pp. 28-29.

<sup>13</sup> Richard Elliott Friedman, *Who Wrote the Bible?* (San Francisco: HarperCollins, 1987), p. 191.

<sup>14</sup>Gen. 1-2:3

## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

perken en zijn vanuit sterk verschillende optieken geschreven. Volgens de documentaire hypothese was elk van de bronnen oorspronkelijk een op zichzelf staand werk, dat later door een Redacteur (R) tot een aaneengesloten *Torah* is gemaakt. De Redacteur voegde zinnen en korte paragrafen toe die de stroom van de tekst verduidelijken, inconsistenties oplossen en aankondigen wat komt.<sup>15</sup> Het is waarschijnlijk dat R ook andere bronnen zoals kronieken en stambomen tot zijn beschikking had en die op relevante plaatsen in de Bijbel ingepast heeft.

Over wanneer deze redactie heeft plaatsgevonden bestaat geen eensgezindheid. In de boeken Ezra en Nehemia wordt beschreven hoe de Joden in Babylon van de nieuwe Perzische koning Cyrus II de toestemming krijgen om terug te keren naar Juda en de Joodse godsdienst te codificeren in overeenstemming met de Perzische wet. Ezra vertrekt daarop uit Babylon met een aantal boekrollen. Wanneer hij in Jeruzalem aankomt ziet hij dat de mensen in zonde leven, en na een korte tijd ontbiedt hij alle mannen van Juda naar Jeruzalem. Ezra leest zijn boeken voor, en het verhaal beschrijft hoe de mensen huilen omdat ze de honderden bepalingen, verboden en geboden van Ezra's wet niet kenden.<sup>16</sup> De indruk ontstaat dat het boek van Ezra een gecompileerde *Torah* was, een in Babylon geredigeerde versie van de vele mondelinge en schriftelijke bronnen die het spirituele leven van de Joden vorm gaven.

### 2.2 **De Bijbel en de vroege geschiedenis van de Joden**

De relatie tussen de Bijbel en de geschiedenis is extreem onzeker en ligt voor sommige gelovigen erg gevoelig. De consensus over de graad van historiciteit van verschillende vertellingen is klein, en valt buiten de focus van deze paper. Wat wel vaststaat is dat de geschiedenis van het Joodse volk zoals beschreven in de Bijbel de vormende factor is geweest achter een blijvende identiteit die we *Joods* noemen. In de tijd van de vroegste primaire bronnen van de Bijbel, J en E, waren de Joden verdeeld in twee kleine koninkrijkes: het Noordelijke Israël en het Zuidelijke Juda.<sup>17</sup> In diezelfde periode was de Levant bevolkt door honderden verschillende etnische groepen, elk met hun eigen taal, gebruiken,

---

<sup>15</sup>Bijv. Num. 10:28

<sup>16</sup>Neh. 8:1-9

<sup>17</sup> Friedman, *The Bible with Sources Revealed: A New View into the Five Books of Moses*, pp. 18-21.



leiders en goden.

Toch is er vandaag geen bevolkingsgroep die zich identificeert met de oude Moabieten, Edomieten of Ammonieten. Welk onderscheid was er tussen de Joden en hun buurvolkere dat ertoe heeft geleid dat hun cultuur en religie wel die uitzonderlijke continuïteit heeft verleend? Het is onmogelijk om dit met zekerheid vast te stellen, maar het voornaamste punt waarop het Joodse volk zich onderscheidde van de oude stammen van de Levant was de ontwikkeling van de Joodse religie. Drie essentiële eigenschappen van die ontwikkeling zijn het ontstaan van het monotheïstische jodendom, de identificatie van de Joden als uitverkoren volk van een universele god en de ervaring van ballingschap en terugkeer.

### 2.2.1 Van monolatrisme tot monotheïsme

Het exclusieve geloof in één God is geleidelijk geboren doorheen de geschiedenis van de Joodse religie en geschriften. In de bronnen J, E en P zijn passages te vinden waaruit blijkt dat zij het bestaan van andere goden aanvaarden. Ze beschouwden het volk van Israël als verbonden met de god YHWH, en op dezelfde manier waren de “lijfgoden” van de regio elk verbonden met hun eigen volk. De Joodse leer hield in dat YHWH superieur is aan de andere goden en bovendien een jalouse godheid die niet tolereert dat zijn volk andere goden aanbidt, maar ontkende hun bestaan niet.<sup>18</sup> Dit godsbeeld heet monolatrisme, en is gemakkelijk te verwarren met het monotheïsme dat zich later heeft ontwikkeld: in beide vormen van godsdienstigheid staat namelijk de loyaliteit aan één god centraal. Terwijl het monotheïsme echter volhoudt dat slechts één godheid bestaat, maakt een monolatristisch godsbeeld niet zo’n verregaande claim: het stelt simpelweg dat maar één van de vele bestaande goden aanbeden mag worden. Het monolatrisme van de vroegere bronnen wordt gestaafd door een groot aantal Bijbelpassages. Zo treffen we in Ex. 7, een passage van P, het volgende wonder aan:<sup>19</sup>

“Als de farao u uitdaagt om eerst maar eens een wonder te laten zien, dan moet u tegen Aäron zeggen: Neem uw staf en laat hem voor de farao op de grond vallen. Het zal een slang worden!” 10

<sup>18</sup> Armstrong, p. 21.

<sup>19</sup>Zoals gebruikelijk is in christelijke Bijbeluitgaven wordt de godsnaam YHWH in deze passages uit de Willibrordvertaling vervangen door “de HEER”.

## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

Mozes en Aäron gingen naar de farao en deden wat de HEER hun had opgedragen. Aäron liet voor de ogen van de farao en van al zijn hovelingen zijn staf vallen en het werd een slang. 11 Maar de farao riep op zijn beurt de wijzen en tovenaars erbij, en ook zij, de magiërs van Egypte, deden met hun toverkunsten hetzelfde. 12 Zij lieten allen hun staf vallen en het werden slangen. Maar de staf van Aäron verslond die van hen. 13 Toch bleef de farao halsstarrig en hij luisterde niet naar hen, zoals de HEER gezegd had.<sup>20</sup>

Andere passages hebben het over een hemelse raad, voorgezeten door GOD. Zo vinden we in Psalm 89, die niet tot de *Torah* behoort, deze lofzang:

6 De hemel, HEER, prijst uw wonderen,  
de vergadering van de heiligen uw trouw.

7 Want wie in de hemel kan zich met de HEER meten?

Wie van de goden kan de HEER evenaren?<sup>21</sup>

Deze psalm laat niet veel aan de verbeelding over. Door de andere goden negatief te vergelijken met YHWH geeft de auteur te kennen dat hij hun bestaan aanneemt. In andere teksten komen bovennatuurlijke wezens voor die onder Gods bevel staan, zoals de engelen of de aanvoerder van het leger van YHWH. Die wezens zijn echter niet autonoom, in tegenstelling tot de goden uit Psalm 89, die zich met God proberen te meten.

De onderwerping van een koninkrijk door een sterker rijk werd in de sterk religieus gekleurde opvatting van geschiedenis in het Oude Nabije Oosten begrepen als een overwinning van een god op de andere. Toen het koninkrijk Juda viel onder de macht van het Babylonische rijk verklaarden de Joodse profeten, waaronder Jeremia, dat echter niet als een overwinning van de Babylonische god Mardoek tegen YHWH, maar als de straf van YHWH voor zijn opstandige volk. God kan met andere woorden ook handelen door niet-Joden: Hij is overal aanwezig en de hele wereld staat onder Zijn gezag. Dit geloof is de oorsprong van het monotheïstische godsbeeld dat aan de basis ligt van de moderne Abrahamitische religies: het jodendom, het christendom en de islam. Het voorouderlijke *yahwisme* was geëvolueerd tot het jodendom van de diaspora.

---

<sup>20</sup>Ex. 7:8-13

<sup>21</sup>Ps. 89:6-7

### 2.2.2 Universaliteit en band met de Joden

Hoewel God in het Jodendom als enige bestaande god een universele kracht is, bleef wel het oudere idee bestaan dat YHWH een speciale, definitieve en exclusieve band heeft met een specifieke etnische groep. Op die manier ontstaat er een paradox: God heeft controle over alle volkeren ter wereld, maar de lotgevallen van een specifiek, weinig talrijk volk liggen hem bijzonder nauw aan het hart. Die bijzondere band is volgens de *Torah* gebaseerd op een verbond tussen de Joodse natie en God, een verbond dat leidt tot ongeluk en smart wanneer het volk het negeert, en tot voorspoed als het het eerbiedigt.<sup>22</sup> God vraagt door de profeet Jesaja aan de Joden dat zij een *licht onder de naties* zouden vormen:

6 Hij sprak: ‘Het is voor u te gering om mijn dienstknecht te zijn, om Jakobs stammen op te richten en om Israëls overlevenden terug te brengen; Ik stel u aan om een licht voor de volken te zijn: mijn heil moet reiken tot in de uithoeken van de aarde.’<sup>23</sup>

Hoewel God de enige god is, is het toch niet de taak van de Joden om de andere naties te overtuigen zijn wetten te volgen: zij blijven zijn volk en moeten leven als voorbeeld voor de *gojïem* of “naties”. Innig verbonden met dit transcendentale en exclusieve contract is de notie van het Beloofde Land: een gebied dat de Joden dankzij het eeuwigdurende verbond toebehoort zolang zij zich aan de regels van het verbond houden.

De unieke positie van het Joodse volk heeft ook tot gevolg dat het de Joden verboden is zich te mengen met andere volken of bondgenootschappen aan te gaan. Dat verbod lijkt overigens in grote mate gevolgd te zijn: uit genetisch onderzoek uit 2009 blijkt dat de ongeveer helft van de onderzochte mannelijke Joden met als achternaam een variant van Kohen (priester) nauw verwant zijn met elkaar. Het Y-chromosoom, dat van vader op zoon wordt doorgegeven, was in 46% van de “priesters” van het type J1c3, dat onder Arabieren en Joden veel voorkomt maar in Europa erg zeldzaam is.<sup>24</sup>

---

<sup>22</sup> Bijv. in Deut. 14:2

<sup>23</sup> Jes. 49:6

<sup>24</sup> Michael F. Hammer et al., ‘Extended Y chromosome haplotypes resolve multiple and unique lineages of the Jewish priesthood’, *Human Genetics*, 126:5 (2009).

### 2.2.3 Ballingschap en terugkeer

De traditionele geschiedenis van de Joden bevat een aantal crisismomenten waarbij een deel van het volk uit hun vaderland Palestina wegtrekt, verbannen wordt of het slachtoffer is van deportatie.

**Egypte** De eerste zulke crisis beschreven in de Bijbel is de Egyptische ballingschap. Die begint door een bevel van God aan Jozef: hij moet zijn volk naar Egypte laten komen om het van de hongerdood te redden. De ballingschap eindigt, opnieuw op Gods bevel, met de Exodus onder leiding van Mozes. De omstandigheden van de ballingschap worden in de Bijbel slechts heel kort beschreven. Het einde van het boek Genesis gaat over de ontvoering van Jozef naar Egypte. Hij komt daar in de gunst van de farao, en wanneer in Israël hongersnood toeslaat krijgt hij van de farao toestemming om zijn volk naar Egypte te laten komen. Het volk van Israël krijgt een eigen stuk land om zijn vee te laten grazen en geniet de bescherming van de farao.<sup>25</sup> Op deze passage volgt het boek Exodus. Er zijn volgens de Bijbelse chronologie inmiddels 430 jaar verstreken<sup>26</sup> en de nakomelingen van Jozef en zijn volk zijn uit de gratie gevallen bij de farao: ze moeten als slaven werken aan zijn bouwprojecten. Die inleidende situering wordt gevolgd door het bekende relaas van de zeven plagen en de daaropvolgende uittocht.

Van de Egyptische ballingschap is geen archeologisch bewijs aangetroffen; het lijkt erop dat de Joden een inheemse Kanaänitische stam waren. Er zijn vele pogingen gedaan, sommige al meer academisch verantwoord dan de andere, om een historische basis van het verhaal te vinden. Volgens Armstrong is de narratieve van de Exodus bijna volledig tot stand gekomen tijdens de Babylonische ballingschap, om een historisch precedent met een goede afloop te bieden en het gedemoraliseerde volk te motiveren en samen te houden.<sup>27</sup>

Een andere recente kijk op de Exodus houdt rekening met aanwijzingen dat het verhaal van de gevangenschap in Egypte al vóór de Babylonische ballingschap in het Joodse collectieve geheugen aanwezig was. Stephen C. Russell wijst er in zijn boek *Images of Egypt in Early Biblical Literature* op dat de pogingen het exodusverhaal te verklaren worden gehinderd door de tendens de narratieve als één verhaal te beschouwen. In plaats daarvan is zijn besluit dat

---

<sup>25</sup>Gen. 42-50

<sup>26</sup>Ex. 12:40

<sup>27</sup> Armstrong, p. 26.

het exodusverhaal bestaat uit drie onafhankelijke Joodse tradities in verband met Egypte.

De eerste is een Noordelijke traditie die een succesvolle reis uit Egypte naar Kanaän viert maar het niet over een slag of gevangenschap heeft. Russell voert dit verhaal terug op de overlevering van nomadische herders.

De tweede traditie zou uit het huidige Jordanië komen en is gefocust op de bevrijding van Egyptische overheersing. Die verhaallijn wordt in verband gebracht met de instorting van het Egyptische gezag in Kanaän aan het einde van de Bronstijd. Van dat historische feit zijn wél voldoende aanwijzingen voorhanden, en het komt overeen met de aanwijzingen dat de Joden een inheems volk van Palestina zijn, en het niet buitenaf veroverd hebben zoals in het Oude Testament staat beschreven. Merk op dat deze traditie het niet over een vlucht uit Egypte heeft, maar wel een symbolische “ontsnapping” uit de handen van de grootmacht.

Op die manier is het verhaal compatibel met het relaas van de nomadische reis uit Egypte en met de derde verhaallijn. Die bestaat uit het *Lied van de Zee*, een gedicht dat onverwacht opduikt in het midden van Exodus.<sup>28</sup> Het *Lied van Zee* bezingt een militaire overwinning van Israël op de Egyptenaren en een rondreis van de overwinnende krijgers in het zuiden van Palestina. Het vermeldt echter niet dat het volk uit Egypte op de vlucht was, en ook niet waar de beschreven veldslag precies zou hebben plaatsgevonden.<sup>29</sup> De onafhankelijke status van de zuidelijke bron en het *Lied van de Zee* wordt betwist door Friedman, die stelt dat het *Lied* als oudste document ook als bron heeft gediend voor de andere verhalen.<sup>30</sup> Het relaas van Russell is niet deels speculatie, maar het biedt een compacte en geloofwaardige uitleg die strookt met de voorhanden zijnde gegevens; in een vroeg tijdvak van de geschiedenis waar gegevens schaars zijn is dat soms het beste dat we kunnen verwachten.

**Babylon** Over de Babylonische ballingschap is veel meer historisch materiaal voorhanden. De val van Jeruzalem, de vernietiging van de Tempel en de deportatie van de elite van het koninkrijk van Juda waren een enorme schok voor de

---

<sup>28</sup>Ex. 15:1-18

<sup>29</sup> Stephen Russell, *Images of Egypt in early biblical literature : Cisjordan-Israelite, Transjordan-Israelite, and Judahite portrayals* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2009).

<sup>30</sup> Friedman, *The Bible with Sources Revealed: A New View into the Five Books of Moses*, p. 144.

## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

Joodse cultuur; een schok die opnieuw het begin van een periode van godsdienstige vernieuwing zou betekenen. In het jaar 589 voor Christus was de kracht van het Hebreeuwse volk gebroken. Het Noordelijke koninkrijk Israël was door de Assyriërs veroverd en de bevolking gedeporteerd; de stammen van Dan, Naftali, Aser, Efraïm, Manasse, Zebulun, Ruben, Issachar en een deel van de stam van Levi hielden op te bestaan, en gingen de geschiedenis in als de tien verloren stammen van Israël. Het zuidelijke koninkrijk Juda werd bewoond door de overige Levieten, de stam van Benjamin en de stam van Juda, die dominant was en het koningschap in handen had. Juda had na de Assyrische invasie geen keuze en moest de heerschappij van de Assyriërs erkennen.

De koningen van Juda werkten samen met het Assyrische Rijk; archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat deze periode welvaart bracht voor de overgebleven Joden, hoewel de Bijbel het vazalschap scherp veroordeelt.<sup>31</sup> De erkenning van Assyrië als hoogste gezag had tot gevolg dat de koning van Juda eer moesten bewijzen aan de Assyrische goden, wat bij de profeten op verontwaardiging onthaald werd. Friedman vergelijkt het erkennen van vreemde goden in de periode van het koninkrijk Juda met het hijsen van een buitenlandse vlag in een patriottische natie: de orthodoxe Joden konden het vereren van vreemde goden niet aanvaarden.<sup>32</sup>

Toen het Babylonische Rijk in de zevende eeuw voor Christus opkwam ten koste van de Assyriërs vormden zich in Jeruzalem twee facties. De Assyrisch-Egyptische partij wilde een bondgenootschap vormen met Egypte en Assyrië, vroegere aartsrivalen die nu samenspannen tegen de nieuwe Babylonische macht. De Babylonische partij geloofde niet in die alliantie en pleitte voor een samenwerking met Babylon. Het lukte de koningen van Juda niet in te spelen op de snelle regionale ontwikkelingen tussen de tanende macht van Assyrië, Egypte en het opkomende Babylon. Koning Jojakim was de eerste koning die rechtstreeks met de militaire overmacht van Babylon werd geconfronteerd. Hij moest de suzeriniteit van koning Nebukadnessar erkennen en een schatting betalen, maar besloot na een mislukte Babylonische invasie van Egypte de betaling van de schatting te beëindigen. Jojakim en zijn zoon en opvolger Jojakin waren geen partij voor de troepen van het Babylonische Rijk, en de Babylonische koning Nebukadnessar veroverde Jeruzalem in 598 v. Chr. Hij verwijderde Jojakin en stelde zijn broer Sedekia aan als gouverneur.

<sup>31</sup>Zo verwijt 1 Kon. 16:1-20 koning Achaz dat hij “niet [deed] wat de HEER zijn God behaagt”.

<sup>32</sup> Friedman, *Who Wrote the Bible?*, p. 90.

## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

Toch was de roep om onafhankelijkheid in Juda nog steeds luid. De Assyrisch-Egyptische partij was sterk en had veel invloed aan het hof van Sedekia. De pro-Babylonische partij werd vertegenwoordigd door de profeet Jeremia, zoals blijkt uit de volgende passage:

8 Het volk of het koninkrijk dat zich niet onderwerpt aan koning Nebukadnessar van Babel en zijn nek niet buigt onder zijn juk, sla Ik met zwaard, honger en pest—godsspraak van de HEER—totdat het totaal in zijn macht is. 9 Luister dus niet naar uw profeten, uw waarzeggers, uw droomuitleggers, uw wichelaars, uw tovenaars die zeggen: “Onderwerp u niet aan de koning van Babel”. 10 Met alle leugens die zij u verkondigen bereiken ze slechts dat u uit uw land wordt verjaagd, dat Ik u verdrijf en dat u te gronde gaat.<sup>33</sup>

De woorden van Jeremia werden niet in acht genomen aan het Judese hof, en koning Sedekia riep de onafhankelijkheid van Juda uit. Die beslissing leidde tot grote onrust onder de Joden, en ze vluchtten in grote aantallen naar Egypte, dat beschouwd werd als veilig voor de invloed van Babylon. Hun angst bleek gerechtvaardigd: de Babylonische koning Nebukadnessar II nam in 588 Jeruzalem opnieuw in na een beleg van anderhalf jaar. Hij roofde de tempelschatten, waaronder de Ark van het Verbond, en stak Jeruzalem in brand. Sedekia werd terechtgesteld en het koningshuis van koning David beëindigd na een heerschappij van honderden jaren. Op religieus vlak was de vernietiging van de heilige stad een enorme schok. Alle belangrijke Joden werden naar Babylon afgevoerd.

De ballingen werden in het kader van de religies van het Oude Nabije Oosten geacht de superioriteit van de Babylonische goden over YHWH te onderkennen. Als dat gebeurd was, zou de joodse religie vandaag waarschijnlijk niet meer bestaan hebben. Maar de profeten en priesters onder de ballingen namen een andere keuze: de keuze de catastrofe als de goddelijke wil te beschouwen. Die keuze was revolutionair: tot dan toe was YHWH altijd de god van de Joden geweest, een god die hen onvoorwaardelijk bleef steunen en zijn wil liet uitvoeren door Joden. Maar nu zou God zijn eigen volk streng gestraft hebben door de acties van Nebukadnessar. De profeet die bekend is als Deutero-Jesaja, omdat zijn profetieën in het boek Jesaja zijn opgenomen, maakte volgens Armstrong

---

<sup>33</sup>Jer. 27:8-10

## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

de eerste profetieën die YHWH ondubbelzinnig de enige god noemen:<sup>34</sup>

9 Herinner u wat vroeger gebeurd is in de oude tijd, want Ik ben God, niemand anders is God, niemand is aan Mij gelijk.<sup>35</sup>

Dit strikte monotheïsme maakte het mogelijk en zelfs noodzakelijk dat God door niet-Joden handelt: de hele realiteit is nu immers een resultaat van zijn goddelijke wil. Zo kan behalve de ultieme straf ook de ultieme verlossing van een niet-Jood komen. Deutero-Jesaja noemt de Perzische koning Cyrus, die Babylon innam en het Joodse volk na vijftig jaar ballingschap de toestemming gaf zich opnieuw in Juda te vestigen, de Gezalfde van God—in het Hebreeuws *Mosjiach* of *Messias*.

1 Zo spreekt de HEER tot Kores, zijn gezalfde, die Ik bij de rechterhand heb genomen, om volken voor hem neer te leggen, koningen de gordels van de heupen te rukken, en voor hem de deuren te ontsluiten, zonder dat een poort gesloten blijft: 2 “Ik zal voor u uit gaan, hellingen maak Ik vlak voor u, bronzen deuren zal Ik breken en ijzeren sluitbomen verpletteren.”<sup>36</sup>

De terugkeer van de Joodse elite naar Juda vormt het eindpunt van de profetische traditie. De Bijbel wordt tot één werk gecodificeerd en een orale godsdienstbeleving wordt een religie van de Schrift. De Bijbel wordt nu niet meer beschouwd als een verzameling van diverse culturele en religieuze overleveringen, maar als het stichtende document van het Jodendom: we kunnen zeggen dat de stammen van Israël vanaf de terugkeer uit Babylon veranderen in Joden; een etnische groep verbonden door een heilig boek en het geloof dat het boek hen persoonlijk aanspreekt. De afsluiting van de profetische traditie heeft de Joodse godsdienst geconsolideerd – niet tot een statische religie, maar tot een godsdienst die zijn dynamiek nu vindt in de verhouding tussen Bijbelse bronnen en de alledaagse realiteit.

### 2.3 **Eerste element: Joods nationaal tehuis**

Zoals eerder gesteld kom ik op het einde van elk hoofdstuk terug op de weerslag van de behandelde concepten aan de ontwikkeling van het zionisme. Het eerste

---

<sup>34</sup> Armstrong, p. 33.

<sup>35</sup> Jes. 46:9

<sup>36</sup> Jes. 49:1-2



## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

noodzakelijke element voor de ontwikkeling van een beweging als het zionisme is het concept van samenhangigheid als een volk dat afgescheiden is van alle andere volkeren. De ontwikkeling van de Bijbel, die zoals gezegd meermaals in een stroomversnelling kwam op kritieke momenten in de geschiedenis van het Joodse volk, heeft de grondslag gelegd voor het blijvende begrip van Joodsheid en de betekenis van die etnisch-culturele identiteit.

De andere belangrijke invloed die de Bijbel heeft gehad is de omgeving waarin het merendeel van de verhalen zich afspelen: het Land van Israël. Zoals de naam al aangeeft is de connectie tussen die streek en de Joodse identiteit bijzonder sterk. In de oudere boeken komt die band naar voor in het verhaal van Gods beloften aan Abraham en Mozes om hun nakomelingen eeuwig in het land te laten wonen. In de latere bronnen zoals de profeten in ballingschap blijkt dat de schrijvers verlangen naar het land van hun voorvaders. Dat rituele verlangen heeft een blijvende rol gespeeld in de psyche van de Joden van de diaspora, zoals zal blijken uit het volgende hoofdstuk.

### **Overgang**

We hernemen het verhaal van de Joden rond het jaar 1000 in Zuid-Europa. Meer dan duizend jaar zijn voorbijgegaan sinds het einde van de Babylonische ballingschap. Is er niets gebeurd in de tussenliggende tijd? Dat is zeker niet het geval. In het kader van deze paper zou een volledige behandeling echter een beschrijving inhouden van hoe deze periode haar sporen heeft achtergelaten op het zionisme dat eind negentiende eeuw in Europa tot ontwikkeling kwam. Hoewel de eeuwen die de Europese Middeleeuwen voorafgingen vanzelfsprekend hun eigen invloed hebben gehad, komt het zionisme als beweging ongetwijfeld voort uit een geschiedenis in een Europese context. De ingewikkelde relatie tussen de christelijke Europeanen en de van oorsprong West-Aziatische Joden, die hun eigen culturele bagage meedroegen heeft—logisch, gezien de relatieve grootte van de populaties—vooral de identiteit van de laatste bepaald. Het zionisme zette zich tegen die identiteit af maar is er, zoals elke reactie, ook een voortzetting van. In de volgende sectie wordt, ter wille van de continuïteit, kort de brug gemaakt tussen het einde van de profetische traditie en het begin van de Joodse geschiedenis in Europa, die de focus van het hoofdstuk zal vormen.

## **Babylon en Palestina**

In het jaar 550 v. Chr. kwam de Perzische koning Cyrus II in opstand tegen het Medische Rijk. Hij was niet de eerste koning van zijn dynastie, de Achaemeniden, maar aangezien zijn voorgangers vazallen van de Meden waren geweest wordt Cyrus beschouwd als stichter van het Perzische Rijk. Hij was een sterke en innovatieve heerser; hij vaardigde edicten uit die slaven bevrijdden en tempels en erediensten in ere herstelden. Een van die edicten is bewaard gebleven in de zogenaamde cilinder van Cyrus.<sup>37</sup> De politiek van Cyrus had tot gevolg de emancipatie van de Joden die uit het land van hun voorvaders waren verbannen, een gebeurtenis die is opgetekend in de Bijbelboeken Ezra en Nehemia.

Ondertussen werd in noordelijk Griekenland en Macedonië echter de grondslag gelegd van het volgende grote wereldrijk. In 332 v. Chr. brak de briljante strateeg Alexander van Macedonië de macht van het Perzische Rijk. De opvolgers van de jonggestorven veroveraar bevochten elkaar om de fragmenten van zijn rijk, waartoe ook Palestina had behoord. Het Hellenisme, een op de Griekse cultuur geënte kosmopolitische levenswijze die geboren werd in de landen die door Alexanders veroveringstocht bijeen waren gebracht, kreeg er sterk voet aan de grond. De verplichte besnijdenis raakte uit de mode en vele Joden namen Griekse namen en gebruiken aan.<sup>38</sup>

## **Rome en Byzantium**

De extremistische Makkabeeën, een fanatieke Joodse groepering, slaagden er door aanslagen en een langdurige guerrillacampagne in de heerschappij van de Seleuciden, opvolgers van Alexander, te beëindigen en de opmars van het hellenisme te stoppen. Over in hoeverre de opstand een reactie was op de opmars van het hellenisme bestaat geen overeenstemming. Eric M. Meyers, een Amerikaanse archeoloog gespecialiseerd in Bijbelse archeologie, bestrijdt de notie dat de Makkabeeën zich vooral op culturele en religieuze gronden baseerden. Hij relateert de invloed van de hellenistische cultuur in Palestina.<sup>39</sup> Recenter onderzoek door Martha Himmelfarb spreekt dit tegen en wijst erop dat zelfs het Bijbelboek 2 Makkabeeën, dat de opstand verantwoordt en steunt, beïn-

<sup>37</sup> Jona Lendering, 'The Cyrus Cylinder' (2007).

<sup>38</sup> Eric M. Meyers, 'The Challenge of Hellenism for Early Judaism and Christianity', *The Biblical Archaeologist*, 55:2 (1992), p. 85.

<sup>39</sup> Ibid.

## 2 Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid

vloed is door de Griekse vertelstijl en woordenschat.<sup>40</sup> Het lijkt erop dat de Griekse invloed inderdaad verder ging dan louter namen maar ook belangrijke onderhuidse effecten had.

Na een korte en bloedige periode van Joodse onafhankelijkheid onder het zogenaamde Hasmoneïsche koninkrijk, die door de Makkabeeën werden gesteund, kwam Palestina onder het gezag van het snel groeiende Romeinse Rijk. Het einde van de Joodse onafhankelijkheid en de vernederingen van de Romeinse bezetting zorgden voor een apocalyptische stemming in de Joodse provincie. De millenaristische sfeer ging gepaard met het optreden van charismatische wonderdoeners, genezers en profeten. Waarschijnlijk was een van hen Jezus van Nazareth, wiens talrijke volgelingen, de christenen, in dit hoofdstuk de voornaamste tegenspelers—maar niet per se tegenstanders—zullen zijn.

De Romeinen hadden weinig begrip voor de religieuze en culturele gevoeligheden van de monotheïstische Joden. Zelf waren ze op religieus vlak erg flexibel: de goden van andere polytheïstische naties werden vaak al snel opgenomen in het Romeinse pantheon of beschreven als een facet of interpretatie van een Romeinse god. Een interessante kijk op het Romeinse syncretisme is het artikel *Creolizing the Roman Provinces* door Jane Webster. Webster vergelijkt het proces van culturele aanpassing in Romeinse provincies met de Creoolse culturen van de Caribische eilanden.<sup>41</sup> Het exclusieve karakter van de Joodse religie en cultuur strookte niet met de typisch Romeinse syncretistische tendens die YHWH, de ene God van de Joden, beschouwde als een manifestatie van Jupiter, het hoofd van het Romeinse pantheon. Verder werd van alle inwoners van het Rijk verwacht dat ze aan de keizercultus deelnamen. Ook die praktijk was met het Judaïsme onmogelijk in overeenstemming te brengen. De Joden kwamen meermaals in opstand. Na het bloedige einde van de eerste grote rebellie liet keizer Titus de herbouwde tempel vernietigen. De laatste opstand, naar haar leider *Bar Kochba* genaamd, was een tijdlang succesvol en eiste grote verliezen in mensenlevens aan beide kanten. Toen keizer Hadrianus de provincie Judea in 135 na drie jaar vechten terug onder controle kreeg nam hij draconische maatregelen. Grote aantallen opstandelingen vonden de dood in massale executies en de Joden werden verbannen uit de provincie, die werd omgedoopt tot *Syria Palestina*. Met deze maatregel kwam de Joodse

<sup>40</sup> Martha Himmelfarb, 'Judaism and Hellenism in 2 Maccabees', *Poetics Today*, 19:1 (1998).

<sup>41</sup> Jane Webster, 'Creolizing the Roman Provinces', *American Journal of Archaeology*, 105:2 (2001).

## 2 *Het Boek. De Bijbel en de wording van Joodsheid*

aanwezigheid in het Heilig Land bijna volledig ten einde en werd de diaspora ingezet.

Het groeiende succes van het christendom in het Romeinse Rijk was geen goed nieuws voor de Joden. De schrijvers van het Nieuwe Testament hadden weinig sympathie voor hen, hoewel de stichter van de religie en de eerste aanhangers allemaal Joden waren geweest. Zo nemen de Joden in het evangelie van Matteüs collectief de verantwoordelijkheid op voor de dood van Jezus:

23 Maar hij zei: ‘Wat voor kwaad heeft Hij dan eigenlijk gedaan?’  
Ze schreeuwden nog harder: ‘Kruisig Hem.’ 24 Toen Pilatus zag dat het niets hielp, maar dat de onrust steeds groter werd, nam hij water en waste zijn handen voor de ogen van het volk. Hij zei: ‘Ik ben onschuldig aan dit bloed. U moet zelf maar zien.’ 25 Heel het volk riep als antwoord: ‘Zijn bloed op ons en onze kinderen!’<sup>42</sup>

Het evangelie van Matteüs werd geschreven op het einde van de eerste eeuw; de meeste auteurs schatten een datum tussen 80 en 90 n. Chr.<sup>43</sup> De geciteerde passage wijst erop dat de schrijver bitter was over de afwijzing van de messias door de Joden, een sentiment dat de relaties tussen de twee religieuze groepen zou blijven beïnvloeden.

In tegenstelling tot de latere christelijke keizers van Rome, die de religieuze autoriteit aan de paus overlieten, waren de keizers van het Oost-Romeinse Rijk tegelijkertijd wereldlijk heerser en patriarch van de orthodoxe Kerk. Antisemitische uitbarstingen, zowel spontaan als officieel gesanctioneerd, waren geen uitzondering. De Joodse aanwezigheid in Palestina is nooit volledig ten einde gekomen, maar was tijdens de Byzantijnse periode beperkt en geconcentreerd in de noordelijke streek Galilea. Samuel Katz deed voor zijn boek *Battlegrounds* het nodige onderzoek om tot de volgende spreiding te komen:

43 Joodse gemeenschappen in Palestina in de zesde eeuw: 12 aan de zee, in de Negev en over de Jordaan, en 31 dorpen in Galilea en de vallei van de Jordaan.<sup>44</sup>

---

<sup>42</sup>Mt. 27:23-25

<sup>43</sup> D.E. Aune, *The Blackwell companion to the New Testament* (Wiley-Blackwell, 2009), p. 298.

<sup>44</sup> Samuel Katz, *Battleground: Fact and Fantasy in Palestine* (New York: Bantam, 1973), p. 96.

### **Het Islamitische Kalifaat**

De opkomst van het Islamitische Rijk, gesticht door de profeet, politicus en veldheer Mohammed, betekende een groot verschil voor de Joden die eerder onder Oost-Romeinse heerschappij hadden geleefd. De Joden genoten onder de islamitische wet, de *sharia*, net als de christenen bijzondere bescherming dankzij hun status als *mensen van het Boek*, die werden beschouwd als monotheïstische voorlopers van de islam. Mits betaling van een heffing, de *jizya*, genoten ze burgerrecht van het rijk. In de vroege islamitische samenleving, die gekenmerkt werd door religieuze, etnische en culturele verscheidenheid, werden de Joden getolereerd; antisemitisme was eerder uitzondering dan de regel en de Joden vormden een creatief deel van de samenleving.<sup>45</sup> De islamitische heerschappij was echter evenmin een utopia. De rechten van de christelijke en joodse minderheden of *ahl al-dimma* zijn een controversieel onderwerp. In zijn boek *The Jews of Islam* maakt Lewis het verschil tussen discriminatie en vervolging; het eerste was de regel, het tweede veeleer de uitzondering.<sup>46</sup> De Joden verspreidden zich over het rijk, dat zich uitstreekte van Perzië tot Iberië. Toen de invloed van het centrale gezag in Bagdad afnam viel het rijk uiteen in een aantal kleine en grotere vorstendommen die enkel in naam onder het Kalifaat vielen. Ook Zuid-Italië kwam onder islamitische heerschappij.

Het was in deze laatste twee streken, aan de grenzen met het christelijke Europa, dat de Joden en de religieuze gemeenschap die van de hunne was afgesplitst—en ondertussen vele malen groter was geworden—terug in contact kwamen.

### **Het Spanje van de *ṭawā'if***

In de twaalfde eeuw woonde het overgrote deel van de Joodse bevolking in het islamitische Kalifaat. Het in verval geraakte Oost-Romeinse Rijk bevatte een kleinere gemeenschap. In het Katholieke Westen waren slechts minuscule Joodse gemeenschappen te vinden. De reiziger Benjamin van Tudela behoorde tot één van die gemeenschappen. Hij werd in 1137 geboren in Navarra, het huidige Baskenland in Noord-Spanje. Benjamin ging de wereldgeschiedenis in dankzij zijn reisverslag, dat hij schreef op zijn bedevaart naar Jeruzalem. Zijn

<sup>45</sup> Robert Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom* (Cambridge University Press, 2006), pp. 24-26.

<sup>46</sup> Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton: Princeton University Press, 1984), p. 9.

route liep over land langs de noordkust van de Middellandse Zee. Onderweg bezocht hij Joodse gemeenschappen en beschreef hun omvang, gebruiken en de notabelen onder hun inwoners, zoals schriftgeleerden en leraars.<sup>47</sup> Benjamins gewoonte zijn bronnen te citeren heeft ervoor gezorgd dat zijn werk geldt als bijzonder accuraat voor de periode waarin hij schreef. Uit het verslag, bekend als *Masa'ot shel Rabi Binyamin* ofwel *De reizen van Rabbi Benjamin*, krijgen we een beeld van de vroegste Zuid-Europese Joodse gemeenschappen.<sup>48</sup> Zoals gezegd waren de meeste van die gemeenschappen erg klein: ze bestonden meestal uit slechts een handvol families en minder dan honderd leden. Sommige waren er al vele eeuwen; die gemeenschappen bestonden uit afstammelingen van Joden die in de Romeinse tijd waren gemigreerd.<sup>49</sup>

In de streek waar Benjamin vandaan kwam, het christelijke Noord-Spanje, was de Joodse aanwezigheid van een veel recentere datum dan de diepgewortelde maar kleine Zuid-Franse gemeenschappen. De islamitische staten van Spanje, de zogenaamde *muluk al-tawā'if* of korter *tawā'if*<sup>50</sup>, stonden bekend om hun openheid: andere religies en denkbeelden kregen veel ruimte en ook de *jizya* werd slechts sporadisch geïnd. Joden waren te vinden in allerlei specialisaties en bekleedden vaak leidende of adviserende functies. Veel Joden waren vermaard als geneeskundigen en ze stonden als groep economisch sterk.

De islamitische Gouden Eeuw op het Iberische schiereiland kwam langzaam aan ten einde in de loop van de twaalfde eeuw, toen de christelijke koninkrijken van Portugal, Castilië en Aragon agressiever terrein begonnen te veroveren op de emiraten. De onderlinge verdeeldheid van de moslims en het fanatisme van de christenen leidden ertoe dat de grens langzaam maar zeker in zuidelijke richting verschoof. Wat de Joden betreft vluchtte een groot deel van de gemeenschap mee met de zich terugtrekkende islamitische koninkrijkjes. Velen betreurden het einde van een intellectuele bloeiperiode, wat leidde tot mystieke bewegingen zoals die gebaseerd op de *kabbala*.

De meerderheid van de Spaanse Joden besloot echter zich te schikken onder de nieuwe omstandigheden. De christelijke heersers zagen de meerwaarde van de Joodse aanwezigheid snel in: hun lange ervaring in de administratie van de nieuwe gebieden bood een kans op continuïteit, en hun aanzienlijke economi-

---

<sup>47</sup> Chazan, pp. 2-5.

<sup>48</sup> Benjamin van Tudela, 'The Travels of Benjamin of Tudela'.

<sup>49</sup> Chazan, p. 77.

<sup>50</sup> Enkelvoud *tā'ifa*; de Arabische term betekent "heerschappij van de (Arabische) minderheden".

sche middelen waren een aantrekkelijke bron van taksen voor de christelijke staten, die economisch zwak waren en altijd op zoek waren naar nieuwe inkomsten. De koningen boden de Joden daarom aanzienlijke vrijheden en voordelen om van hun deskundigheid en fondsen gebruik te kunnen maken.<sup>51</sup> De symbiotische relatie tussen het koningschap en de Joden in Spanje was een voorafspiegeling van de situatie die zich in de volgende eeuwen zou herhalen in verschillende andere landen van Europa.

### **Berberse rijken in Spanje**

De aantrekkingskracht van de nieuwe economische perspectieven was een zogenaamde *pull factor*, een motiverende aantrekkingskracht. Maar vanaf het midden van de twaalfde eeuw stond daar ook een *push factor* tegenover. De toepassing van deze termen op menselijke migratie is gebaseerd op de terminologie van Everett Lee in zijn artikel *A Theory of Migration* uit 1966.<sup>52</sup> De verzwakte moslimrijkjes van de zuidelijke helft van Spanje werden onder de voet gelopen door sterkere machten uit Noord-Afrika. Op het einde van de elfde eeuw vroegen de *ṭawāʿif* de hulp van de Berberse Almoraviden om hen te beschermen tegen de christelijke koningen. Hun leider Yūsuf ibn Tāshfin voldeed aan deze oproep, maar na een korte campagne moest hij terug oversteken naar Noord-Afrika. Hij had echter de rijkdom en de zwakte van de islamitische rijkjes opgemerkt en Yūsuf keerde vier jaar later terug om ze te veroveren. De Almoraviden waren een stuk strenger in de islamitische leer dan de vrijmoedige *ṭawāʿif*, en de rechten en vrijheden van de Joden kwamen onder druk.

De opvolgers van de Almoraviden, een andere Berberstam die zichzelf de Almohaden (Berbers voor “Unitariërs”) noemde, bracht een nog striktere interpretatie van het geloof met zich mee. Christenen en Joden kwamen voor de keuze te staan: bekering, dood of migratie. Terwijl sommige Joden naar gematigder islamitische streken trokken, zoals de familie van de befaamde theoloog Maimonides, kozen de meesten voor de christelijke koninkrijken als het mindere kwaad.<sup>53</sup> Behalve de eerder vermelde adviserende rol die ze vervulden werkten vele Joden ook als handelaars. Dankzij hun ervaring met de

---

<sup>51</sup> Chazan, p. 97.

<sup>52</sup> Everett S. Lee, ‘A Theory of Migration’, *Demography*, 3:1 (1966).

<sup>53</sup> Maribel Fierro, ‘Spiritual Alienation and Political Activism: The *ḡurabāʿ* in al-andalus during the Sixth/Twelfth Century’, *Arabica*, 47:2 (2000), p. 231.

islamitische wereld dienden ze als tussenschakel tussen de de islamitische en de christelijke cultuur. Op die manier maakten ze deel uit van een beweging van overdracht van kennis en cultuur uit de vitale islamitische samenleving naar de christelijke, die na een aantal eeuwen van relatieve stagnatie een honger naar wetenschap en kunst had ontwikkeld.

### **Noordelijke koninkrijken**

Op de val van het Romeinse Rijk en de volksverhuizingen van de vijfde en zesde eeuw volgde in Europa een tijd van chaos. De Germaanse stammen die het duizendjarige rijk waren binnengevallen hadden tegenover de Romeinen een achterstand op cultureel, wetenschappelijk en politiek vlak. De populaire perceptie dat de Middeleeuwen een homogene, duistere periode van verval waren is echter lang achterhaald. In de negende eeuw al volgde de eerste van een reeks heroplevingen die ook wel renaissances worden genoemd. De Karolingische renaissance werd gestimuleerd en gesponsord door de Frankische koningen, die vanuit Aken regeerden over een groot deel van westelijk en centraal Europa. Karel de Grote sponsorde kunst en onderwijs voor de heersende klasse, deels onder invloed van zijn adviseur Alcuin, een intellectueel die van de Frankische hoofdstad Aken een “nieuw Athene” wilde maken.<sup>54</sup> Na de dood van Lodewijk, zoon van Karel, viel het rijk echter in drie stukken uiteen. De splitsing van het rijk zette voorlopig een rem op de ontwikkeling van de West-Europese economie, kunst en wetenschap, maar legde ook de basis voor de ontwikkeling van een nieuw Europa met staten als Frankrijk en Duitsland. In dat nieuwe Europa pikken we de draad terug op.

---

<sup>54</sup> Mary Alberi, ‘Alcuin and the “New Athens”’, *History Today*, 39 (1989).



## 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

Dit hoofdstuk is vernoemd naar de term waarmee het Joodse geloof buitenstaanders aanduidt. Het gaat dan ook over de ervaring van de Joden als minderheid in het christelijke Europa. Het hoofdstuk bestaat uit drie delen. Het eerste verkent het kader waarin de Joodse aanwezigheid in het christelijke Europa begon. Dat kader wordt gevormd door economische perspectieven die uit een onverwachte hoek kwamen. In het tweede beschrijf ik de geschiedenis van de Joodse gemeenschappen in Europa. Er tekent zich een bijzondere dynamiek af, die de Europese Joden tegen het eind van het beschreven tijdvak voornamelijk in het oosten van het continent brengt. Het laatste onderdeel zal beschrijven hoe deze cyclus een invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de Joodse identiteit. Diezelfde identiteit werd op het eind van de negentiende eeuw op de korrel genomen in de romantisch-nationalistische ideologie van de zionisten.

### 3.1 Het nieuwe Europa: kerk en staten

In het jaar 843 sloten de drie kleinzonen van Karel de Grote het verdrag van Verdun. Het verdrag verdeelde het grote Frankische Rijk in drie delen. Het westelijke deel vormde de kiem van het Franse koninkrijk, terwijl het oostelijke deel aan de basis van het Heilige Roomse Rijk en later Duitsland lag.<sup>1</sup> Het einde van het Frankische Rijk betekende echter geen terugval naar het tribale Europa van de volksverhuizingen. Het politieke paradigma van het nieuwe Europa was gebaseerd op feodale heersers onder het soms sterke, soms nominale gezag van een koning of keizer.

---

<sup>1</sup>Het territorium van het middelste fragment, Lotharingië, werd bewoond door bevolkingen die niets met elkaar gemeen hadden op cultureel of etnisch vlak. Het gebied viel snel uiteen en is nu deel van de Lage Landen, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Italië.

### 3.1.1 De opkomst van het Westen

De Karolingische dynastie van het West-Frankische Rijk had in de eeuw die volgde op de splitsing een grote mate van decentralisatie moeten toelaten; het koninklijke gezag over het rijk was eerder in naam dan reëel en de echte macht lag in handen van lokale feodale heersers. In het jaar 987 verloren de verzwakte Karolingers de Franse troon aan Hugo Capet, oorspronkelijk de graaf van de regio Île-de-France rond Parijs. De koningen van het huis Capet waren efficiënte en ambitieuze heersers. Ze wisten vanuit hun oorspronkelijk kleine kroondomein steeds meer macht naar zich toe te trekken en de onafhankelijkheid van de vazallen te beperken. De nieuw verworven macht van het Capetische koningshuis werd ingezet om Frankrijk economisch te ontwikkelen. Maar de monarchie had niet de enorme middelen die nodig waren om de economie op gang te trekken. De Franse leenheren en vrije stedelingen zouden geld moeten lenen om het te kunnen investeren in infrastructuur, productie en handel. Het Europa van de vroege Middeleeuwen kende nog geen ontwikkeld bankensysteem, een probleem dat deels aan de groeiende macht van de paus te wijten was. Op de weerslag van de Katholieke doctrine kom ik onder de volgende titel terug.

Een parallelle ontwikkeling vond rond diezelfde tijd plaats in Engeland, waar de Normandische heersers vanaf 1066 een goed klimaat voor ondernemen wisten te scheppen. Engeland wist zo mee te gaan in de vitalisatie van West-Europa die ook in Frankrijk plaatsvond. Over de oorsprong van die vitalisatie is geen consensus onder historici, maar ze ging gepaard met een snelle groei in de bevolking van de gebieden die onder het Frankische Rijk hadden gevallen en Engeland. Die landen, die eerder de Europese periferie hadden gevormd, zouden in de Hoge Middeleeuwen het politieke en economische centrum van Europa gaan vormen. Volgens Chazan had die opvallende verschuiving te maken met een aantal factoren die elkaar versterkten en tot een bloeiperiode leidden: de groeiende kracht van centraal gezag (behalve in Duitsland), de vooruitgang van landbouwtechnologie die het telen van gewassen in de zware gronden van West-Europa haalbaar maakte, en de explosieve bevolkingsgroei.<sup>2</sup> Chazan wijst niet op de invloed van het *Middeleeuwse Klimaatoptimum*. Die term slaat op de uitzonderlijk warme omstandigheden in Europa van ongeveer 950 tot 1250. Het klimaatoptimum werd in 1965 ontdekt door H. H. Lamb, een

---

<sup>2</sup> Chazan, p. 135.

Britse meteoroloog.<sup>3</sup> Het is waarschijnlijk dat dit milde klimaat een belangrijke meeropbrengst betekende voor de West-Europese landbouw, die zodoende meer monden kon voeden.<sup>4</sup>

### 3.1.2 God met ons

Ook de katholieke Kerk maakte naar het einde van het eerste millennium een periode van groeiende centralisatie en krachtvaardigheid door. Innovaties als de hervormingen van Cluny, die de religieuze ordes onder direct gezag van de paus plaatsten, beperkten corruptie in de kerk. De centralisatie binnen de kerk ging gepaard met een nieuwe strijdvaardigheid. We zullen verder zien dat die zich naar binnen toe manifesteerde met een sterkere reactie op wat als ketterij beschouwd werd, maar de beweging van de kerk naar buiten toe was opvallender.

Aan het eind van de elfde eeuw zette paus Urbanus II de eerste kruistocht in gang. De oproep tot de kruistocht werd in Europa enthousiast onthaald, en duizenden strijders vertrokken naar het doel: Palestina. Een recente schatting van de totale omvang door David Nicolle is 35000 manschappen,<sup>5</sup> maar ook het drievoud daarvan werd recent geopperd, wat wijst op weinig overeenstemming.<sup>6</sup> De auteurs moeten voor hun schatting deels vertrouwen op ooggetuigen, die zelf erg uiteenlopende getallen noemen.

Zoals eerder vermeld behaalde tegelijkertijd ook de reconquista in Spanje successen. De katholieke Normandiërs wisten het islamitische emiraat van Sicilië te veroveren—in 1091 viel Palermo, de hoofdstad van het emiraat. De vitalisatie van West-Europa ging gepaard met een groter religieus zelfvertrouwen. Het verband tussen wereldlijk succes en religieus zelfvertrouwen kwam ook al in de vorige sectie aan bod; net als de Joden zagen de christelijke Europeanen succes als een teken van goddelijke goedkeuring en zegen.

De pausen wendden hun nieuwe macht niet alleen aan om oorlog te voeren met de islam. Ze begonnen ook intern een campagne tegen een praktijk die

---

<sup>3</sup> H.H. Lamb, 'The early medieval warm epoch and its sequel', *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 1 (1965).

<sup>4</sup> De abnormaal hoge Middeleeuwse temperaturen waren overigens nog steeds lager dan het huidige klimaat, zoals blijkt uit de gegevens van Lamb en andere onderzoeken.

<sup>5</sup> David Nicolle, *The First Crusade 1096-1099: Conquest of the Holy Land* (London: Osprey Publishing, 2003), p. 21.

<sup>6</sup> Thomas Asbridge, *The First Crusade: a New History* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

### 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

al lang een doorn in het oog van de katholieke kerk was geweest: woeker, of het eisen van interest op leningen. De Kerk nam dat standpunt in vanuit een bekommernis om sociale rechtvaardigheid en het grote leed dat lenen en oplopende interest kon veroorzaken. Er is ook in het Oude Testament een verbod op intrest opgenomen:

20 U mag van uw broeder geen rente eisen, niet van geld, niet van levensmiddelen of van iets anders waarvoor men rente zou kunnen vragen. 21 U mag wel rente vragen van een buitenlander, maar niet van uw broeder. Dan zal de HEER uw God u zegenen bij al uw ondernemingen in het land dat u in bezit gaat nemen.<sup>7</sup>

In de doctrine van de Kerk stond het woord *broeder* voor een broeder in het geloof. Daaruit volgde dat het een christen verboden was een andere christen om interest op een lening te vragen. De campagne tegen interest gebeurde gradueel en bereikte haar logische eindpunt onder paus Alexander III: op het derde concilie van Lateranen in 1179 verbood Alexander interest aan alle christenen op straffe van onthouding van christelijke sacramenten of een christelijke begrafenis. Een Nederlandse versie van de canons van het concilie is moeilijk te vinden. Een Engelse versie is te raadplegen op de website IntraText, die theologische teksten archiveert.<sup>8</sup>

## 3.2 Economische perspectieven

### 3.2.1 De koning en zijn Joden

De regels tegen woeker bleven voor honderden jaren het officiële standpunt van de Kerk. Hier moet opgemerkt worden dat de termen *woeker* en *intrest* in de Middeleeuwen in de praktijk gewoonlijk samenvielen. De onzekerheid die lenen in het Middeleeuwse financiële klimaat met zich meebracht maakte het noodzakelijk om intresten te eisen die vanuit een modern oogpunt ontstellend hoog zijn. Cecil Roth vermeldt voor Engeland als aanvaarde jaarinteresten 21 tot 43 procent, maar ook uitschieters tot 87 procent.<sup>9</sup> Een volledig verbod op interest was echter niet realistisch in de zich snel ontwikkelende economie van West-Europa. Het verlenen van krediet was niet haalbaar zonder interest,

---

<sup>7</sup> Deut. 23:20-21

<sup>8</sup> 'III Lateran Council' (1179).

<sup>9</sup> Roth, Cecil (red.), *A History of The Jews in England* (1987), p. 108.

### 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

en zonder krediet werd investeren bijzonder moeilijk voor ondernemers zoals leden van de adel en rijke handelaren of grondbezitters. De snel groeiende Europese bevolking had nood aan een groep die niet onder de kerkelijke wet of canon viel, maar wel een zekere legitimiteit bezat.

Die groep was het Joodse volk. Zoals in de overgang is beschreven besloten vele Spaanse Joden de kleiner wordende islamitische rijken van Spanje te verlaten. Ook aan de noordelijke kusten van de Middellandse Zee waren kleine Joodse gemeenschappen te vinden. De Joden ondervonden meestal een zekere mate van vijandigheid van hun christelijke omgeving, maar dankzij hun rol in de Bijbel, die de grondslag vormde voor beide geloven, had het Joodse geloof toch een graad van legitimiteit die andere religieuze groepen zoals de moslims in Europa niet hadden. Het was de Joden verboden land te bezitten, en slechts een beperkt deel van de economie stond voor hen open. De financiële sector was een van die domeinen. Als we terugkijken naar Deuteronomium vinden we de bepaling dat men geen rente mag eisen “van uw broeder”. Die nuance is van niet te onderschatten invloed geweest op de toekomst van de Joden in Europa: aangezien de Joden niet als “broeders” werden beschouwd, was het hen toegestaan om de geminachte rol van bankier op zich te nemen. Zo werd bankieren in christelijk Europa een Joods monopolie, aangezien het christenen verboden was geld te lenen aan interest.<sup>10</sup>

Hun unieke functie als geldschieters maakte de aanwezigheid van Joden aantrekkelijk voor een heerser: de leningen zouden zijn onderdanen helpen gemakkelijker te investeren en zodoende een bonus betekenen voor de economie. De aantrekkingskracht die de Joodse geldschieters op de koningen en de adel uitoefenden zette hen ertoe aan speciale vrijheden en bescherming te bieden aan de etnisch-religieuze minderheid. Graaf Boudewijn van Vlaanderen was een van de lokale heersers die kapitaalkrachtige Joden aantrok met beloftes, zoals blijkt uit het relaas van een voorname Jood met de naam Jacob ben Jekutiel (eigen vertaling uit het Engels):

Uiteindelijk nam Boudewijn, graaf van Vlaanderen, contact met hem op, en schreef hem dat hij moest overkomen en dat hij dertig Joden mocht meenemen—zijn vrienden en zakenpartners—om zich in zijn land te vestigen. Hij stond op en ging naar hem toe. Ze ontvingen hem met grote honneurs, samen met zijn twee zonen

---

<sup>10</sup> Chazan, p. 59.

Isaac en Juda. Hij bleef drie jaar bij hem, en overleed daar.<sup>11</sup>

Een tweede factor in de voorliefde van de heersende klasse voor de Joden, naast hun nut voor de economie van het domein, was het gemak waarmee ze de kwetsbare en opvallende Joden konden belasten. De heersers konden de Joodse geldschieters zonder directe negatieve gevolgen zware belastingen opleggen als er geld nodig was. In de meeste gevallen kunnen we zien dat de vorst alles deed wat in zijn macht lag om de Joden tegen misnoegde cliënten te beschermen zolang hij geloofde dat de Joden nog geld hadden om bij te dragen aan de eeuwige noodlijdende schatkist. Zo moest de Franse koning “zijn” Joden tijdens de Eerste Kruistocht beschermen tegen de woede van het opgehitste volk. De koning lijkt zich van zijn taak te hebben gekwetend: er viel maar één enkele dode bij een incident in Rouen.<sup>12</sup> Tegelijkertijd vonden in het Duitse Rijnland, waar de keizer geen gezag uitoefende zoals de koning in Frankrijk, zware vervolgingen plaats.

### 3.2.2 De Joden in een Europese driehoeksrelatie: adel, volk en clerus

Door de nieuwe rol van de Joden als enige legitieme geldschieters kwamen ze in een complexe verhouding terecht met de voornaamste krachten in de Middeleeuwse christelijke samenleving. De christenen koesterden een oude antipathie tegenover de Joden als doders van de Messias, wat hen in de evangeliën als een collectieve schuld tot in de eeuwigheid werd aangerekend.<sup>13</sup> De eeuwenoude bloedschuld had op zichzelf weinig weerslag op het dagelijkse leven, maar werd nu aangevuld met een nieuwe en bijzonder actuele reden om de Joden te haten: hun identiteit viel vanuit het perspectief van de gewone burger samen met die van een geldwolf en een woekeraar. Het is duidelijk dat geldschieters en bankiers in geen enkel tijdvak en in geen enkele regio populair geweest zijn. Hun beroep werd door de lagere standen van Middeleeuws Europa gezien als een parasitaire praktijk die ten koste ging van mensen die met hun handen werkten, wat als eervoller gold. Het effect van de Roomse campagne tegen christelijke woeker straalde ook af op de Joodse bankiers: de meeste

---

<sup>11</sup> Chazan, p. 132.

<sup>12</sup> Ibid., p. 135.

<sup>13</sup>Zie Mt. 27:21-25, waar de Joodse menigte de verantwoordelijkheid voor Jezus' dood op zichzelf en hun nakomelingen neemt. Ook in de andere evangeliën roept de Joodse menigte om de dood van Jezus; zie Mc. 15:12-14, Lc. 23:17-24 en Joh. 18:39-40.

### 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

mensen hadden lang niet genoeg theologisch inzicht om de Kerkelijke politiek te begrijpen en maakten weinig onderscheid tussen Joodse dan wel christelijke leenpraktijken.<sup>14</sup>

De geestelijke hiërarchie van de Katholieke Kerk strekte zich uit van de paus tot de lokale priesters, de bisschoppen en de kloosters. Die gevarieerde samenstelling werd ook weerspiegeld in een veelheid aan signalen die van de Kerkelijke instanties uitgingen. Het hoogste pauselijke gezag werd over het algemeen gekenmerkt door een gematigde opinie en politiek in verband met de Joden. De pauselijke bevelen werden in de middeleeuwen over Europa verspreid in de vorm van encyclieken. De encyclieken gebruikten een genuanceerde, redelijke taal in verband met de Joden. Een voorbeeld daarvan is de eerder aangehaalde theologische redenering op basis van Deuteronomium 23:20-21. Een ander is de pauselijke afkeuring van gedwongen bekeringen en geweld tegen Joden. Het blijkt echter dat lokale geestelijken zoals parochiepriesters en monniken minder genuanceerde meningen hadden over ongelovigen. Uit preken die bewaard zijn gebleven over Joden en hun geldlenerspraktijken blijkt dat de priesters in de campagne tegen woeker veel minder het onderscheid maakten tussen christenen en niet-christenen, en dat de preken vaak spectaculair en extreem waren om een zo groot mogelijk effect te sorteren bij de gelovigen. Een recent artikel door Nirit Debby onderzoekt de preken van predikherenorden in het Italië van de late Middeleeuwen. Debby, die met de primaire bronnen werkte en de relevante citaten in het Toscaanse dialect in de referenties van haar artikel opnam, vat een preek van de Florentijnse monnik Dominici samen als volgt:

Dominici sprak zijn toehoorders toe dat hen geen ergere ramp kon overkomen dan dat ze niet zouden geloven, en zoals “de verrekte Joden” zouden zijn. In dit geval gebruikte hij de term Jood of Joods als een theologisch scheldwoord dat staat voor alles wat verkeerd en kwaadaardig is, maar zonder naar specifieke Joden te verwijzen. De prediker baseerde een hele donderpreek, gelezen op Goede Vrijdag, op de veronderstelde eigenschappen van de Joden. De kwaadaardige Joden waren een bron van ziekte, vervuld van schuld en haat. Ze stonden voor een climax van slechtheid, in contrast met de oneindige goedheid en perfectie van Christus.<sup>15</sup>

<sup>14</sup> Chazan, p. 196.

<sup>15</sup> Nirit Ben-Aryeh Debby, ‘Jews and Judaism in the Rhetoric of Popular Preachers: The Florentine Sermons of Giovanni Dominici (1356-1419) and Bernardino da Siena (1380-

### 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

De niet-adellijke christenen werden door verschillende factoren tot een negatieve opinie over hun Joodse burenen gebracht. De factoren die ik al heb aangehaald zijn de dood van de christelijke messias die als een Joodse bloedschuld werd beschouwd, hun rol als geldschieters die niet met hun handen werkten zoals de meeste middeleeuwen, en de sterke invloed van extremistische preken door lagere geestelijken. De laatste belangrijke factor komt voort uit de nauwe samenwerking tussen de koning en de Joden. Als het volk grieven had tegenover hun vorst waren de Joden door hun associatie met de heersende klasse gemakkelijke en voor de hand liggende slachtoffers. De haat en angst van de christelijke bevolking tegenover de Joden vond uitdrukking in verhalen die steeds opnieuw verteld werden en de Joden verbonden met duistere daden zoals het vergiftigen van bronnen, vervloekingen en de beruchte bloedmythe. De bloedmythe claimt dat de Joden, meestal voor een religieus ritueel, het bloed van een christelijk kind nodig hebben en daarom de kinderen van hun burenen vermoorden. De mythe kwam door de eeuwen verschillende keren terug in diverse varianten, en had vaak ernstige gevolgen. Een interessant relaas over een geval van de bloedmythe is het artikel *Sensuality, Depravity, and Ritual Murder: The Damascus Blood Libel and Jews in France* door Julie Kalman. Het bewijst dat de bloedmythe zelfs in 1840 gemakkelijk geloofd werd in Parijs, en leidde tot een uitbarsting van antisemitisme.<sup>16</sup>

#### 3.2.3 De gouden eieren

De Joodse aanwezigheid in West-Europa leek een tijdlang succesvol. De geldleners waren bijzonder onpopulair bij het gewone volk, maar zolang de vorst hen beschermde leek hun voortbestaan verzekerd. Die bescherming was echter kwetsbaar en hing af van twee fragiele voorwaarden: ten eerste moest de vorst de macht hebben om de Joden te beschermen en ten tweede moesten die bescherming tegen de nadelen opwegen. De associatie van een vorst met Joden was nadelig voor zijn prestige en populariteit, maar zolang de belastingen op het Joodse bezit genoeg geld oprachten namen de meeste heersers dat nadeel erbij. Het geval van de Joden van het Rijnland toont het gevolg van een zwakke overheid, terwijl de voorbeelden van Frankrijk en Engeland laten zien hoe overdreven belasting van de geldleners leidde tot de verarming en uiteindelijk

---

1444)', *Jewish History*, 14:2 (2000), p. 182.

<sup>16</sup> Julie Kalman, 'Sensuality, Depravity, and Ritual Murder: The Damascus Blood Libel and Jews in France', *Jewish Social Studies*, 13:3 (2007).



de officiële uitzetting van de Joden.

Zoals reeds eerder vermeld hadden de Joden van het Duitse Rijnland sterk te lijden onder de gevolgen van de eerste kruistocht. Het Rijnland was in de jaren van de kruistocht bijzonder gedecentraliseerd: het gezag van de keizer had nauwelijks reële betekenis en de echte autoriteit ging uit van de bisdommen. De bisschoppen van Mainz, Spiers, Worms en Keulen hadden net als Boudewijn van Vlaanderen en andere heersers garanties gegeven aan Joodse geldleners om de economie te stimuleren. Als gevolg van de organisatie van de kruistochten vormden zich volkslegers, die niet naar het Oosten trokken maar besloten de vijanden van het christendom in Europa te bevechten. Terwijl de Franse koningen krachtig genoeg reageerden om de Joden op hun domein te beschermen waren de bisschoppen over het algemeen minder succesvol. Alleen de bisschop van Spiers kon de Joden van zijn bisdom van de slachting beschermen door de kleine gemeenschap onder te brengen in een aantal afgelegen versterkte burchten.<sup>17</sup> De andere bisschoppen konden de oproerige massa niet tegenhouden, met bijzonder dramatische gevolgen, zoals blijkt uit Joodse bronnen uit de andere Rijnlandse bisdommen. Een artikel van Ivan Marcus analyseert drie bronnen over een bijzonder aangrijpende episode in de volkswuede. Dit is een deel van het relaas van de *Mainz Anonymus*, een zoals de naam aangeeft anonieme bron uit Mainz:

Er was daar een uitzonderlijke jonge vrouw genaamd Dame Rachel, dochter van Isaac, zoon van Asher, die tot haar vriendin sprak: “Vier kinderen heb ik. Heb ook voor hen geen genade, anders zullen de onbesnedenen komen en hen levend roven en hen opvoeden in hun dwaalwegen. Ook in mijn kinderen zul je de heilige naam van God zegenen.” Een van haar vriendinnen kwam en nam het mes. Toen Rachel het mes zag weende ze luid en bitter, sloeg zichzelf in het gezicht en sprak in tranen: “Waar is Uw gratie, Heer?” Ze nam haar lieve zoon Isaac en slachtte hem.<sup>18</sup>

Of de beschrijving accuraat is, is niet onafhankelijk vast te stellen. Over het traumatische effect van deze en andere gevallen van vervolging bestaat echter geen twijfel. De verschrikkingen van de slachtingen bracht veel Duitse Joden ertoe zich in Polen te vestigen.

<sup>17</sup> Chazan, p. 177.

<sup>18</sup> Ivan G. Marcus, ‘The Representation of Reality in the Narratives of 1096’, *Jewish History*, 13:2 (1999).

In Engeland leidde een andere dynamiek tot de emigratie van het grootste deel van de Joden. De Engelse koning was zeer goed in staat om de Joden in zijn domein te beschermen. Het land was sterk gecentraliseerd en bezat een efficiënte administratie. Een gevolg van die efficiëntie was dat het bezit van de rijke Joodse geldschieters bekend was bij de overheid, en gemakkelijk te belasten was. De koningen, altijd op zoek naar inkomsten, maakten gebruik van belastingen en ad hoc heffingen op het bezit van de Joden. Wanneer die hun kapitaal verloren hadden ze geen andere keuze dan schulden te innen van hun cliënten. Zo werden de heffingen in de praktijk doorgerekend naar de bevolking.

Dit systeem kon echter alleen in stand blijven zolang de belastingen binnen de perken bleven. In 1238 besloot koning Henry III over te gaan tot agressievere heffingen op de Joden. Toen elke nieuwe heffing minder opbracht dan de vorige stelde Henry steeds nieuwe onderzoeken en hogere heffingen in. De Engelse Joden verarmden snel; toen de koningen merkten dat er geen geld meer te halen was bij de Joden hadden ze ook geen voldoende reden meer om hen te verdedigen tegen de woede van het volk en de de vermaningen van de kerk. Edward I, de opvolger van Henry, was daarbovenop een vrome christen die een alliantie met de paus nastreefde.<sup>19</sup> De berooide Engelse Joden werden in 1290 verbannen uit het Engelse koninkrijk. In Frankrijk, dat evenals Engeland een sterke centrale administratie had, vond een parallelle evolutie plaats, en zestien jaar na Engeland volgde de verbanning van de Joden uit het Franse koninkrijk. Koning Filips IV wees de Franse Joden uit en stelde zichzelf in plaats van de geldleners: de schulden aan de Joden werden deels kwijtgescholden en deels geïnd door de Franse kroon. De Engelse en Franse Joden verhuisden ook veelal naar het Slavische Oost-Europa.

### **3.3 Tweede element: Europeanen maar niet Europees**

De Hoge Middeleeuwen maakten van de Joden een in de eerste plaats Europese gemeenschap. In het begin van de periode lag het demografische zwaartepunt van het Joodse volk in het Midden-Oosten en Spanje, op het einde lag het in Centraal- en Oost-Europa. Hoewel er gedurende deze hele periode ook Joden in de islamitische wereld leefden was hun rol in die regio statisch en minder distinctief. De etnisch-religieuze groep die in het christelijke Europa

---

<sup>19</sup> Chazan, pp. 164-165.

aankwam kreeg er door de invloed van de christelijke omgeving ook een economisch aspect bij. Tegelijk werd het antisemitisme van het vroege christendom, gebaseerd op de doctrine van de moord op Christus, veranderd in een zeer praktisch en sterk antisemitisme. Het nieuwe antisemitisme was gebaseerd op een perceptie van de Joodse identiteit als gierige geldwolven die hun geld niet verdienen met “eerlijk” handwerk, maar met “woeker”.

Bovendien waren de West-Europese Joden niet soeverein maar afhankelijk van de bescherming van de heersers. Die negatieve percepties bleven door de eeuwen bestaan en werden ook door Joden in zeker mate geïnternaliseerd. Zo besloten seculiere en zeer Europese Joden, zoals we na de historische overgang zullen zien, onder invloed van de nationalistische ideologie van het eind van de negentiende eeuw dat ze de stereotypische Joodsheid achter zich wilden laten en het vervangen door een sterke, onafhankelijke Joodsheid gebaseerd op noeste handarbeid—exact het tegendeel van het stereotype van de Europese Jood en zodoende een bekrachtiging van de waarheid ervan. Die interessante inversie wordt behandeld in het volgende hoofdstuk.

## Overgang

Hieronder volgt een beschrijving van de overgang tussen de Late Middeleeuwen en het tijdperk van het romantische nationalisme. Aan het einde van de dertiende eeuw werden de Europese Joden na een betrekkelijk kort maar bepalend verblijf in West-Europa verbannen uit Frankrijk en Engeland. De Joden vestigden zich opnieuw, net als hun ondernemende voorouders die naar het economisch onderontwikkelde West-Europa waren gemigreerd, in de Europese periferie. De situatie van de Joden in het Rijnland bleef zwak en ook uit de Duitse streken migreerden velen naar het Oosten. De migratie uit Duitsland was geleidelijker, maar versnelde na de Zwarte Dood van 1348, waaraan de Duitse Joden volgens hun christelijke burens schuld hadden.<sup>20</sup> Hongarije en vooral Polen, dat in de Middeleeuwen veel groter was dan vandaag en ook delen van het huidige Wit-Rusland, Rusland, Litouwen en Oekraïne omvatte, zouden vanaf dan het zwaartepunt van de Joodse wereldbevolking gaan vormen.

---

<sup>20</sup> M. Brann en Executive Committee of the Editorial Board, ‘Germany’, in *Jewish Encyclopedia* (New York: Funk and Wagnalls, 1906).

### **Poolse tolerantie**

De ervaringen van de Joden in Polen vertoont parallellen met hun geschiedenis in West-Europa. Het begin van een significante Joodse aanwezigheid in het gebied volgde snel op de eerste kruistocht en de dodelijke rellen in de Duitse staten. De Poolse hertog Boleslaw I zag net als de West-Europese machthebbers vóór hem dat zijn economie nood had aan een kapitaalinjectie en stelde zich tolerant op tegenover de Joden. In 1264 vaardigde een opvolger en naamgenoot van Boleslaw het charter van Kalisz uit. Het charter codificeerde de Joodse vrijheden, maar beperkte hun economische activiteiten tot geldlenen. Een opvolger van Boleslaw, Casimir de Grote, breidde de provisies van het charter uit en verleende de Poolse Joden verregaande garanties. Het charter ging zelfs zover een verbod te plaatsen op het verspreiden van de bloedmythe.<sup>21</sup>

Hoewel de associatie van de Joden met de heersers net als in het Westen gevaarlijke gevolgen kon hebben was de leidende klasse over het algemeen in staat de kapitaalkrachtige Joden te beschermen. De Poolse feodale heersers wisten van de financiële voordelen gebruik te maken zonder daarin te ver te gaan zoals de Engelse en Franse koningen. Krachtige koningen als Casimir en Alexander de Jagielloniër bevestigden dat het een koning sierde tolerant te zijn tegenover minderheden. Het is naïef te veronderstellen dat zulke verklaringen enkel voortkomen uit een nobele inborst, maar het effect van de Poolse tolerantie was zeer reëel. Polen werd bekend als het “paradijs voor Joden” en bevatte in de zestiende eeuw het leeuwendeel van de Joodse wereldbevolking; tot driekwart volgens George Sanford van de universiteit van Bristol.<sup>22</sup>

### **Het lot van de *Marranos***

Een andere samenleving die ooit een vrijhaven van tolerantie voor Joden was geweest, het islamitische Iberië, werd ondertussen veroverd door de christelijke koninkrijken. De eerste helft van de dertiende eeuw betekende een doorbraak: een gebied ter grootte van het een derde van het schiereiland viel in die jaren in handen van de oprukkende christenen. Terwijl de Joodse bevolking van de veroverde gebieden initieel meestal een zekere status kon behouden kwam de religieuze heterogeniteit steeds meer onder druk te staan van de kerkelijke

<sup>21</sup> Herman Rosenthal et al., ‘Russia’, in *Jewish Encyclopedia* (New York: Funk and Wagnalls, 1906).

<sup>22</sup> George Sanford, *Historical dictionary of Poland*, European historical dictionaries (Lanham: Scarecrow Press, 2003), p. 79.

### 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

autoriteiten in Castilië en Aragon. De koningen beschermden de Joden echter net als in de rest van Europa. Die bescherming sloeg om in onderdrukking met het aantreden van de zogenaamde *reyes católicos* Ferdinand en Isabella. Het huwelijk van Ferdinand, koning van Aragon, met Isabella, koningin van Castilië, betekende in 1369 het begin van de vereniging van de twee Iberische koninkrijken tot het Spaanse rijk. Onder het “katholieke koningspaar”, geallieerd met de paus, werd Granada, het laatste islamitische bezit in Spanje, in 1492 ingenomen. De Joden van *al-Andalus* werden in het decreet van Alhambra van hetzelfde jaar voor de keuze gesteld: ballingschap, bekering tot het christendom of de dood. Tienduizenden Joden migreerden naar het vooralsnog tolerantere Portugal en naar islamitische streken zoals de Maghreb en het Osmaanse Rijk. Een Italiaanse Jood schatte het aantal gevluchte families op 50 000.<sup>23</sup>

Anderen besloten zich echter te schikken en zich te bekeren tot het christendom. Hoe sterk het nieuwe christelijke geloof van de vroegere joodse en islamitische bevolkingsgroepen was is kunnen we niet achterhalen. Ook bij het katholieke Spaanse gezag bestond over dat onderwerp twijfel. Het aantal bekeerde joden was groot, en de sociale banden binnen de ex-Joodse gemeenschappen bleven bestaan. Als reactie op vermoedens van het heimelijk verderzetten van niet-christelijke gewoontes stelden Ferdinand en Isabella de beruchte Inquisitie in, die Paus Sixtus VI bekrachtigde met de bul *Exigit Sinceras Devotionis Affectus*. Het voornaamste doel van de Inquisitie was het opsporen en vervolgen van zogenaamde *Marranos* of crypto-joden en *Moriscos*, hun islamitische tegenhangers. Het grote wantrouwen tegenover de bekeerde joden leidde ertoe dat de vroegere discriminatie tegenover de religieuze groep nu overging op hun etnische nakomelingen, hoewel die—sommigen in praktijk, anderen ongetwijfeld enkel in naam—christenen waren. De overgang van discriminatie op basis van religie naar de racistische variant van antisemitisme wordt weerspiegeld in de doctrine van de *limpieza de sangre*. Sommige posities vereisten een bewijs van “zuiverheid van bloed”: christelijk Spaanse afkomst, zonder Joodse of islamitische voorouders. De restricties op Spanjaarden van joodse en islamitische afkomst bleven eeuwenlang bestaan, vooral in de religieuze sfeer.<sup>24</sup>

<sup>23</sup> Jacob Marcus, ‘The Jew in the Medieval World: A Sourcebook, 315-1791’ (1938).

<sup>24</sup> Stafford Poole, ‘The Politics of Limpieza de Sangre: Juan de Ovando and His Circle in the Reign of Philip II’, *The Americas*, 55:3 (1999).

### Verval van het Poolse Jodendom

De bloei van de Joodse gemeenschap in Polen duurde tot het jaar 1648. In dat jaar, een *annus horribilis* voor het land, begon de opstand van de Kozakken onder leiding van Bohdan Khmelnitsky. De Kozakken hadden het niet begrepen op de heersende klasse en de Joden die met hen samenwerkten en hitsten de boeren tegen hen op in het gebied dat nu Oekraïne beslaat. Het verzwakte Polen kreeg enkele jaren later te maken met een invasie uit Zweden, een traditionele rivaal van de Polen. De gevechten en bijbehorende verspreiding van ziektes, verlies van oogsten en schade aan de infrastructuur eiste een enorme tol in mensenlevens. De Encyclopædia Britannica geeft een schatting van 4 miljoen op een totaal van 11 miljoen, maar vermeldt jammer genoeg niet waar die cijfers vandaan komen.<sup>25</sup> De Poolse Joden lagen van alle kanten onder vuur en hadden erg te lijden onder de invasie. Het is opnieuw moeilijk om betrouwbare cijfers te vinden. Een artikel van Frank Sysyn onderzocht de opstand en vermeldt in zijn artikel dat sommige schattingen die tot in de honderdduizenden gaan sceptisch benaderd dienen te worden. Hij onthoudt zich zelf van een schatting.<sup>26</sup> De rampzalige oorlogsjaren brachten de Poolse economie enorme schade toe, en de Joden—vroeger exclusief geldleners—ontsnaptten daar niet aan. De Joodse gemeenschap, vroeger een stedelijke groep, vestigde zich in dorpen op het platteland, de *sjtetls*. De *sjtetl* bleef voortaan de kenmerkende habitat van de Oost-Europese Joden.

### Einde van de ban in West-Europa

Niet lang na de Kozakkenopstand gaven verschillende staten in West-Europa het vervolgen van Joodse vestiging op. In 1655 besloot de dictator Oliver Cromwell de Joden terug toe te staan op het Britse grondgebied te wonen. De eeuwenoude ban werd officieel niet opgeheven, maar niet meer toegepast. De Franse koning Lodewijk XIV veroverde in 1648 de streken Elzas en Lorraine, deel van het Rijnland, waar nog steeds een sterke Joodse gemeenschap aanwezig was. In plaats van de oude wetgeving toe te passen en deze Joden uit het koninkrijk te verbannen besloot Lodewijk hen te laten blijven. De Zonnekoning schrok er niet voor terug zijn Joodse onderdanen zwaar te belasten, net

<sup>25</sup> Encyclopædia Britannica, 'Poland' (2011).

<sup>26</sup> Frank E. Sysyn, 'The Khmel'nyts'kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt', *Jewish History*, 17:2 (2003).

### 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

zoals gebeurde voor de verbanning uit Frankrijk. Ook in het Heilige Roomse Rijk waaide een nieuwe wind. De markgraaf van Brandenburg besloot in 1670 alle religies te tolereren, en ontving gevluchte Poolse Joden. De Nederlandse republiek verklaarde in 1580 de onafhankelijkheid van Spanje. Het onafhankelijke Nederland was een vroege vrijhaven van religieuze tolerantie. Amsterdam werd al gauw een centrum van religieuze diversiteit, met onder andere een sterke gemeenschap van gevluchte Portugese Joden.

#### Verlichting

Onder die vluchtelingen bevonden zich de voorouders van Baruch de Spinoza. Spinoza werd in 1622 in Amsterdam geboren. Hij ontwikkelde een uniek levenswerk als filosoof, wetenschapper en schrijver. Onder zijn verdiensten waren een werk over ethiek en een boek over Cartesiaanse filosofie. De kritische houding van Spinoza tegenover openbaring en Joodse wetten kwam hem te staan op een *cherem*, wat zoveel betekent als een excommunicatie uit de Joodse gemeenschap. De Portugese tekst van de *cherem* is bewaard gebleven; hieronder volgt een uittreksel om een idee te geven van de intensiteit van de woede bij de traditionele gemeenschap:<sup>27</sup>

Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt zij hij bij nacht; vervloekt zij hij wanneer hij zich neerlegt en vervloekt zij hij wanneer hij opstaat; vervloekt zij hij wanneer hij buiten gaat en vervloekt zij hij wanneer hij binnenkomt. De HEER zal hem niet sparen; de woede en de boosheid van de HEER zullen tekeergaan tegen deze man, en alle vloeken over hem brengen die in dit boek geschreven staan, en de HEER zal zijn naam uitwissen van onder de hemel, en de HEER zal hem tot zijn ongeluk scheiden van alle stammen van Israël met alle vloeken van het verbond, die in het Boek van de Wet staan geschreven. Maar jullie die zich bij de HEER scharen zijn allen in leven op deze dag. Wij bevelen dat niemand met hem mag communiceren, gesproken noch geschreven, of hem enige gunst tonen, of met hem onder hetzelfde dak verblijven, of op vier el van hem komen, of iets lezen dat door hem samengesteld of geschreven is.

---

<sup>27</sup> S. Nadler, *Spinoza: a life* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), p. 120.

De kritische houding van Spinoza maakte hem een voorloper van de geest van de Verlichting. Die culturele beweging legde de nadruk op rationaliteit boven geloof en tolerantie in plaats van misbruik door kerk en staat. De Engelse academicus Jonathan Israel betoogt in zijn invloedrijke werk *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* dat de invloed van Spinoza op de Verlichting meer was dan alleen een vroeg voorbeeld. Israel beschouwt Spinoza als de aanstichter van de Verlichting en volgt de invloed van zijn sceptische ideeën over kerk en staat tot de ontwikkeling van de moderne liberale democratie.<sup>28</sup>

De veelvoudige vervloekingen van de Joodse gemeenschap van Amsterdam bevatten een zekere ironie, aangezien de Verlichting leidde tot een drastische vermindering van de invloed van de katholieke kerk in het bestuur van West-Europese staten en een evolutie naar gelijke rechten voor religieuze minderheden, waarvan de Joden het voornaamste voorbeeld waren. Naarmate het centrum van de Verlichting in Frankrijk kwam te liggen, met denkers als Voltaire en Montesquieu, werd de stem van de Franse culturele elite luider. Het verbod op Joodse vestiging werd niet meer gehandhaafd en uiteindelijk in 1785 afgeschaft. Een parallelle evolutie vond plaats in Oostenrijk, waar de verlichte monarch Jozef II in 1782 het Edict van Tolerantie uitbracht. Het Edict maakte komaf met restricties als het dragen van distinctieve Joodse kleding, maar beoogde ook de Joodse voertalen Hebreeuws en Jiddisch te vervangen door het Duits.

De maatregelen van de verlichte monarchen betekenden een verbetering in de situatie van de Joodse gemeenschappen, maar het duurde tot de Franse Revolutie tot een Europees land volledige gelijkheid verleende aan de Joden. In 1791 werd de Joodse bevolking van Frankrijk gelijk voor de wet, drie jaar na de Verenigde Staten. De Napoleontische Oorlogen verspreidden de *Code Napoléon* en de bijbehorende godsdienstvrijheid over Europa. Het voorbeeld van Frankrijk werd in de loop van de negentiende eeuw gevolgd door de meeste andere Europese staten.

### **Haskalah**

De Joodse emancipatie betekende het einde van formele restricties tegen Joden. Getalenteerde jonge Joden verlieten de gemeenschap waarin hun voorou-

---

<sup>28</sup> Jonathan Israel, *Radical Enlightenment* (Oxford: Oxford University Press, 2001).



### 3 De Volkeren. De Joden in de christelijke Middeleeuwen

ders hadden geleefd, fysiek en mentaal gescheiden van de omringende bevolking. Baruch de Spinoza was een vroeg voorbeeld van deze tendens, maar zijn voorbeeld werd in de achttiende eeuw gevolgd door een aantal jonge Duitse Joden. Waar het rabbinaat en de studie van de *torah* en de *talmoe*d vroeger de grootste idealen waren zochten zij seculiere kennis op in de bredere Europese samenleving. Die beweging wordt aangeduid met de naam *haskalah* of de Joodse Verlichting, de voortrekkers ervan stonden bekend als de *maskilim*.

De grondlegger van de *haskalah* was de Mozes Mendelssohn. Mendelssohn, geboren in 1729 in Dessau, Pruisen, was een filosoof met verlichte ideeën. Zijn geleerdheid in de Europese filosofie was gerespecteerd bij de intellectuele elite van zijn tijd, wat hem de “speciale bescherming” van koning Frederik II van Pruisen opbracht.<sup>29</sup> Een van de voornaamste verdiensten van Mendelssohn was zijn vertaling van de *torah* naar het Duits. Hij zag de functie van het Jiddisch als taal van de Joden als bijzonder schadelijk voor hun intellectuele ontwikkeling en stond de integratie van de Joden in het Duitse culturele leven voor. In zijn visie, die hij uiteenzette in het essay *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum*, moest het bestuderen van de heilige teksten in de Joodse educatie naast de studie van de wetenschappen en de filosofie staan. Mendelssohn haalde het voorbeeld aan van vroege verlichte geesten zoals Spinoza, Hobbes en Locke. Duitse Joden moesten het geestelijke gezag van het rabbinaat achter zich laten en individueel hun geweten in de hand nemen.<sup>30</sup> Daarmee stond Mozes Mendelssohn aan het begin van een culturele beweging die de secularisatie en zelfs assimilatie van een belangrijke groep van de Europese Joden met zich meebracht. Tot die groep behoorde Theodor Herzl, grondlegger van het zionisme.

<sup>29</sup> Amos Elon, *The Pity of It All* (New York: Metropolitan Books, 2002), p. 55.

<sup>30</sup> Moses Mendelssohn, *Jerusalem; a treatise on ecclesiastical authority and Judaism*, Jerusalem; a Treatise on Ecclesiastical Authority and Judaism (Longman, Orme Brown and Longmans, 1838).

## 4 De Uittocht. Het romantisch nationalisme

Het laatste stadium van de zoektocht naar de bronnen van de zionistische gedachte brengt ons naar het Centraal-Europa van de tweede helft van de negentiende eeuw. In 1896 bracht de van oorsprong Hongaarse Jood Theodor Herzl zijn korte boek *Der Judenstaat* uit. Wie was Herzl en welke impuls leidde hem tot het formuleren van zijn idee? In de vorige hoofdstukken heb ik eerst de rol van de Bijbel als bron van het onderscheid tussen Joden en niet-Joden belicht en daarna de Middeleeuwen aangewezen als de context waarin de Joden deel van de Europese wereld gingen uitmaken, maar er door hun afwijkende identiteit niet helemaal bij leken te horen. Dit hoofdstuk beschouwt een cruciaal concept dat nodig was voor de ontwikkeling van de zionistische gedachte: de natie. Door de aanwezigheid van het zwaartepunt van het wereldwijde Jodendom in Europa onderging het ook de invloed van het Europese nationalisme, een ideologie die op het einde van de negentiende eeuw op de voorgrond trad.

De invloed van nationalistische ideeën op de Joodse geest zijn grofweg in twee dimensies te bekijken. Zoals in de historische overgang beschreven is waren de officiële vormen van discriminatie tegen Joden weggefallen in de meeste Europese staten, onder invloed van de verlichting en door de verspreiding van de *Code Napoléon*.<sup>1</sup> De Joodse emancipatie opende de deur voor assimilatie. Vele West- en Centraal-Europese Joden verlieten de beslotenheid van de traditionele gemeenschap en gingen deel uitmaken van de bredere maatschappij. Ze maakten zich de manier van denken en handelen van de niet-Joodse samenleving eigen en kwamen zo onder invloed van ideologieën zoals het nationalisme.

Tegelijk blijkt dat het einde van de officiële discriminatie tegen Joden geen einde maakte aan het antisemitisme van de Europese Middeleeuwen. De Europese samenleving werd geconfronteerd met de geassimileerde Joden die, letter-

---

<sup>1</sup> Joshua Schreier, 'Napoléon's Long Shadow: Morality, Civilization, and Jews in France and Algeria, 1808-1870', *French Historical Studies*, 30:1 (2007).

lijk en figuurlijk, uit het Joodse getto waren getreden. Dit was een schok voor beide partijen; des te meer gezien de invloed van de nationalistische ideeën op de Europeanen: de aanwezigheid van de Joden paste niet in het romantische beeld van een homogene natie. De schok van de confrontatie met de Joden die integraal deel wilden uitmaken van de Europese samenleving leidde tot een nieuwe, virulente Jodenhaat bij veel Europeanen. Hier merken we een verschuiving van een religieuze definitie van Joodsheid naar een definitie gebaseerd op afkomst—een evolutie die we ook al in het Spanje van de vijftiende eeuw hadden gezien. Ook toen had een poging van grote aantallen Joden zich in de omliggende maatschappij te integreren een omgekeerde uitwerking gehad en tot een nieuwe, racistische vorm van antisemitisme geleid.

De paradoxale dubbele invloed van het nationalisme op de Joden was de laatste essentiële voorwaarde voor de ontwikkeling van het zionisme. De latere effecten van de beweging vallen buiten de focus van dit hoofdstuk: het behandelt de ontwikkeling van de nationalistische idee en de dubbele invloed die het op de Europese Joden heeft gehad.

## 4.1 Romantisch nationalisme en de buitenstaander

### 4.1.1 Het sprookje en de realiteit

Sneeuwitje groeide op, en werd elke dag mooier. En toen ze zeven jaar was, was ze zo mooi als een heldere dag en nog mooier dan de koningin zelf. Toen die eens aan de spiegel vroeg: "Spiegeltje, spiegeltje aan de wand, wie is de mooiste van 't hele land?" toen antwoordde de spiegel: "O koningin, heel mooi bent u, maar Sneeuwitje is duizendmaal mooier nu!"<sup>2</sup>

Het sprookje van Sneeuwitje is van een bijna universele bekendheid. De tekenfilmversie van Walt Disney verscheen in 1937 en was de eerste getekende langspeelfilm, maar de hierboven geciteerde versie werd al in 1857 in het Duits gepubliceerd in het verzamelwerk *Kinder- und Hausmärchen* door de gebroeders Wilhelm en Jacob Grimm. De zevende editie van het boek bevat 211 genummerde sprookjes; alleen al bij de eerste 15 vinden we iconische verhalen zoals de wolf en de zeven geitjes, Repelsteeltje en Hans en Grietje. De Engels-

---

<sup>2</sup> Jacob Grimm en Wilhelm Grimm, 'Sneeuwitje'.

Amerikaanse schrijver W. H. Auden prees de sprookjes van de Grimms als behorend tot de grondwerken van de Westerse cultuur.<sup>3</sup>

De Grimms publiceerden hun eerste collectie in 1812. Tot hun andere verdiensten behoren een omvangrijke Duitse grammatica en verschillende volumes Duitse epische werken. De Duitse identiteit was een belangrijke factor in het werk van de Grimms, en bij het verzamelen van hun sprookjes zochten ze naar verhalen die gepast waren voor de Duitse jeugd en bij de volksgeest pasten.

Die bekommernis met de nationale identiteit hoort bij de tijd en de stroming waarin we het werk van de Grimms kunnen plaatsen. Zes jaar voor de eerste editie van de *Kinder- und Hausmärchen* schreef de nationalist Johann Gottlieb Fichte zijn *Reden an die deutsche Nation*, die cultureel onderlegde Duitsers aanzetten tot patriottisme. Fichte was een van de grondleggers van het Duitse nationalisme. Zijn idealistische opvatting van de Duitse natie, die hij zag als een geheel samengebracht door etnie, taal en een gemeenschappelijk bewustzijn, krijgt de naam romantisch nationalisme. Een andere vroege Duitse nationalist, Johann Friedrich Herder, verzamelde folklore en liederen, die hij beschouwde als uitingen van samenhang van het Duitse volk. Hoewel de Grimms zich niet met politiek bezighielden waren zij toch kinderen van hun tijd: de wens om de Duitse eigenheid te codificeren en te bewaren paste binnen het romantische nationalisme dat hun intellectuele omgeving kenmerkte.

De Duitse romantische nationalisten waren op zoek naar de ziel van de Duitse natie, die ze als een organisme beschouwden. Elke definitie van een groep—“wij”—heeft echter ook een “zij” nodig: de buitenstaanders die het tegendeel van de eigenschappen van de natie belichamen en de harmonie van de natie verstoren. De Duitse Joden waren buitenstaanders: in de romantisch-nationalistische opvatting konden ze, hoe geassimileerd ook, geen deel uitmaken van het “lichaam” van de natie.

De status van de Joden als buitenstaander komt naar voren in een ander sprookje uit de verzameling van de Grimms. Dit sprookje staat tussen alle klassiekers in de *Kinder- und Hausmärchen*, maar is in tegenstelling tot Sneeuwwitje, Assepoester en Doornroosje nooit tot een tekenfilm verwerkt.

---

<sup>3</sup> W. H. Auden, *Tales of Grimm and Andersen*, deel “Introduction” (Modern Library Edition, 1952).

#### 4.1.2 De Jood in de doornstruik

De hoofdrolspeler van het sprookje *De Jood in de doornstruik*<sup>4</sup> is een ijverige knecht die zijn meester drie jaar lang onbetaald heeft gediend. Hij besluit dat hij de wereld wil zien en vraagt een betaling. Zijn meester, een vrek, geeft hem een karig loon en laat hem gaan. Op zijn pad door het bos komt hij een hongerige dwerg tegen, die hem om geld vraagt. De dwerg krijgt van de goede knecht zijn volledige loon en laat in ruil drie wensen voor hem in vervulling gaan: een blaaspijp waarmee hij alles kan raken, een viool die elke luisteraar onophoudelijk doet dansen en de de garantie dat niemand hem ooit een verzoek kan weigeren.

Verder op zijn weg komt onze held een Jood met een lange sik tegen. De Jood is gekleed in een pover gewaad en staat naar een vogeltje in een boom te kijken. Hij spreekt tot de knecht dat hij het vogeltje zou willen hebben. De held mikt zijn onfeilbare blaaspijp en schiet de vogel uit de boom, waarop het dier in een doornstruik valt. Hij beveelt de dankbare Jood, die hij aanspreekt met het woord *Spitzbube* oftewel schurk, om onder de doornstruik te klimmen en zijn vogeltje te halen. Wanneer zijn onderdanige slachtoffer in die hachelijke positie zit besluit de knecht een grap uit te halen:

Toen hij midden in de dorens was, kreeg de knecht ineens een ondeugende inval en hij nam zijn viool en begon te spelen. Meteen begon de Jood de benen op te heffen en te springen, en hoe harder hij speelde, hoe sneller de dans. Maar de dorens verscheurden zijn versleten pak, kamden hem zijn sik uit en staken hem over zijn hele lijf. "Wat moet dat fiedelen!" riep de Jood, "meneer moet dat spelen laten, ik wil niet dansen!" Maar de knecht luisterde niet en dacht: "Jij hebt de mensen genoeg laten lijden; nu zal de doornhaag je niet beter maken."

De held blijft de Jood martelen tot die hem een grote zak goud aanbiedt om te stoppen met spelen. De knecht neemt het goud aan en zet zijn weg vrolijk verder. De Jood blijft verbolgen achter en na een komische, hulpeloze scheldtirade wendt hij zich tot de rechter in de stad, die zijn verhaal aanhoort en zijn mannen achter de verdachte aanstuurt. De soldaten vinden de knecht al snel en brengen hem voor de rechter. De held wordt ervan beschuldigd het

---

<sup>4</sup> Jacob Grimm en Wilhelm Grimm, 'De Jood in de doornstruik'.

#### 4 De Uittocht. Het romantisch nationalisme

goud geroofd te hebben. Hij houdt vol dat de Jood hem het geld vrijwillig heeft gegeven, maar de rechter vindt het pleidooi ongeloofwaardig:

Maar de rechter geloofde het ook niet en zei: "Dat is een slechte verontschuldiging; een Jood biedt geen geld aan," en hij veroordeelde de goede knecht wegens straatroof tot de galg.

Wanneer de knecht op het dorpsplein naar de galg wordt geleid vraagt hij de rechter nog één laatste gunst. Zoals de dwerg hem had beloofd wordt die hem niet ontzegd en hij krijgt de toestemming nog één keer viool de spelen. Bij het horen van de vrolijke tonen kunnen de rechter, de Jood en de andere inwoners van het dorp zich niet bedwingen. Ze dansen onophoudelijk tot de rechter ten einde raad clementie verleent aan de knecht, op voorwaarde dat hij ophoudt met spelen. De held confronteert de Jood en dreigt opnieuw viool te spelen als de Jood niet toegeeft waar het goud vandaan komt:

"Gestolen heb ik het, gestolen!" riep hij, "maar jij had het eerlijk verdiend." En nu liet de rechter de Jood naar de galg leiden en als dief ophangen.

En zo eindigt het sprookje. Het is belangrijk voor ogen te houden dat de sprookjes van Grimm voor kinderen bedoeld waren, en een educatieve betekenis hadden. In dit geval zijn mijns inziens de volgende lessen opgenomen: een Jood met geld heeft dat geld ongetwijfeld gestolen; het is aanbevelenswaardig een Jood naar eigen goeddunken te straffen voor zijn misdaden, die op voorhand vaststaan; hoe onderdanig een Jood ook is, zijn woord is niet te vertrouwen. In alle opzichten is de Jood de tegenstelling van de trouwe, bescheiden, eenvoudige Duitse knecht. Dit verhaal diende als voorbeeld in de context van het romantisch nationalisme omdat het wantrouwen voor de buitenstaander er zo duidelijk uit voorkomt. Maar ook de meer gangbare sprookjes van de Grimms bevatten motieven die de luisteraar waarschuwen voor de "ander", die eropuit zijn de harmonie van de groep te verstoren. De alinea die het citaat uit Sneeuwitje in het begin van deze sectie voorafgaat luidt als volgt:

Daarom werd ze Sneeuwitje genoemd. Toen 't kind geboren was, stierf de koningin. Een jaar daarop nam de koning een andere vrouw. Het was een mooie vrouw, maar ze was trots en overmoedig en ze kon 't niet verdragen dat iemand mooier was dan zij. Ze had een heel bijzondere spiegel; en als ze daarvoor ging staan en zichzelf

#### 4 De Uittocht. Het romantisch nationalisme

daarin bekeek, sprak zij: "Spiegeltje, spiegeltje aan de wand, Wie is de mooiste van 't hele land?" dan antwoordde de spiegel: "De koningin is de mooiste van 't land." Dan was ze voldaan, want ze wist dat de spiegel de waarheid sprak.

Zoals bekend is de booswicht in het verhaal van Sneeuwwitje de stiefmoeder, die de familie "binnendrong" na de dood van haar moeder, en nu Sneeuwwitje uit jaloezie wil verwijderen. In het verhaal van Repelsteeltje is de mysterieuze, gemene dwerg een buitenlander met een vreemde naam, van wie niemand weet waar hij vandaan kwam.

De sprookjes van Grimm staan hier voor de bredere beweging van het romantisch nationalisme omdat ze nog steeds populair zijn en een vertrouwd deel zijn van het gemeenschappelijk bewustzijn van de Westerse wereld. Maar de sprookjes zijn absoluut niet de enige of de meest sprekende uiting van de geboorte van de natie in de negentiende eeuw en de romantische visie op de nationale identiteit die de "in-groep" en de "uit-groep" definieerde op basis van nationaliteit in plaats van op religie, klasse of andere persoonlijke eigenschappen.

Andere uitingen van die ingesteldheid zijn onder andere de bekende opera "De stomme van Portici" uit 1827, die als historische basis een Napolitaanse opstand tegen het Spaanse gezag had en de nationale gevoeligheid van de negentiende eeuw projecteerde op een rebellie van enige eeuwen terug. De aria *Amour sacré de la patrie*, die leidde tot rellen die later als de Belgische Revolutie bekend zouden worden, klonk als volgt:

Heilige liefde voor het vaderland,  
Geef ons de moed en de trots;  
Aan mijn land dank ik mijn leven,  
Het zal aan mij zijn vrijheid danken.

## 4.2 De Joden als natie

### 4.2.1 Dreyfus en Zola

Waar het Europese antisemitisme vóór de emancipatie gebaseerd was op religie, evolueerde het onder invloed van het nationalisme van de negentiende eeuw naar een racistische Jodenhaat die gebaseerd was op etnische afkomst; een

seculiere of geassimileerde Jood was nog steeds een Jood. Die tendens komt sterk naar voren in de infame Dreyfusaffaire. In 1894 werd een officier van de Franse artillerie, de geassimileerde Jood Alfred Dreyfus, veroordeeld voor spionage. Op grond van een gebrekkig onderzoek had de militaire rechtbank Dreyfus schuldig verklaard aan het doorgeven van Franse geheimen aan Duitsland—een aartsrivaal van Frankrijk sinds de pijnlijke nederlaag in 1871—en gevangen gezet op het Duivelseiland voor de kust van Frans-Guyana. De echte schuldige, Ferdinand Walsin-Esterhazy, werd al snel opgespoord door Georges Picquart, hoofd van de inlichtingendienst van het leger. Esterhazy had documenten vervalst om Dreyfus als de schuldige aan te duiden, en die documenten werden door het leger klakkeloos als bewijs aangenomen voor de schuld van de Joodse officier. De militaire rechtbank sprak Esterhazy vrij na een rechtszaak van slechts twee dagen; Picquard werd veroordeeld als medeplichtige van Dreyfus.

Het leger probeerde de zaak in de doofpot te houden, maar dat werd definitief onmogelijk toen de bekende schrijver Émile Zola in 1898 zijn open brief aan de Franse president, *J'accuse*, publiceerde in de liberale krant *L'aurore*. Zola klaagde in de bevolgen taal van zijn tijd het antisemitisme van het Franse overheidsapparaat aan en pleitte voor de rechten van de mens waarop de Franse republiek gesticht was:

Het is een misdaad kleine en nederige mensen te vergiftigen, reactionaire en intolerante gevoelens aan te stoken, terwijl men zich vergoelijkt met het hatelijke antisemitisme, waaraan het grote vrijheidslievende Frankrijk van de mensenrechten ten onder zal gaan, als het er niet van geneest. Het is een misdaad vaderlandsliefde uit te buiten om haat te verspreiden, en tot slot: het is een misdaad de sabel tot de moderne god uit te roepen, terwijl de gehele menselijke wetenschap aan het werk is om de volgende mijlpaal van waarheid en rechtvaardigheid te bereiken.<sup>5</sup>

De schrijver moest naar Engeland vluchten om aan vervolging te ontsnappen, maar ondertussen had de controverser de Franse samenleving in twee kampen verdeeld: de *Dreyfusards* en de *anti-Dreyfusards*, die zich openlijk op antisemitisme baseerden om de schuld van Dreyfus kracht bij te zetten. In een tweede rechtszaak, die in 1899 begon, werd Dreyfus vrijgesproken en in ere hersteld.

<sup>5</sup> Zola, 'J'accuse...!', *L'Aurore*, (1898).



Hij deed dienst in het Franse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog. De Dreyfusaffaire werd over heel Europa gevolgd en door de kranten bericht. In dienst van een Weense lokale krant, de *Neue Freie Presse*, volgde een Joodse journalist van Hongaarse oorsprong de gebeurtenissen op de voet. Zijn naam was Herzl.

#### 4.2.2 Herzl en Europa

Benjamin Ze'ev Herzl werd in 1860 geboren in Pest, een deel van het tegenwoordige Boedapest. Zijn ouders waren geassimileerde Joden; Herzl was ongelovig en toonde geen interesse voor zijn Joodse wortels. Nadat zijn familie naar Wenen verhuisde ging Herzl rechten studeren. Hij voegde zich bij een nationalistische Duitse studentenbeweging, maar verliet die later uit protest tegen het antisemitisme van de vereniging en ging voor de krant werken. Herzl, die zich nu Theodor liet noemen, werd correspondent in Parijs voor de *Presse*. De Dreyfusaffaire en het militante antisemitisme dat de affaire opwekte maakten indruk op Herzl; hij geloofde dat er voor de Jodenhaat die hij overal aantrof geen oplossing was:

Overal hebben wij eerlijk geprobeerd in de ons omringende volksgemeenschap op te gaan en slechts het geloof van onze voorvaderen te behouden. Men staat het niet toe. Tevergeefs zijn wij trouwe en op veel plaatsen zelfs overdreven patriotten. [...] In onze vaderlanden, waar wij toch al eeuwen woonachtig zijn, worden wij als vreemdelingen uitgejouwd, en dikwijls door lieden wier voor geslacht nog niet in het land vertoefde toen onze vaders er reeds een kommervol bestaan leden.<sup>6</sup>

Vanuit de nationalistische instelling die hij van huis uit meekreeg kwam Herzl tot wat hij als de sleutel tot het probleem zag: de Joden waren een natie, en konden nooit deel worden van de naties van Europa, die fundamenteel anders waren. In het boek *Der Judenstaat*, dat hij in het jaar 1896 publiceerde, pleitte Herzl voor de stichting van een staat voor de Joden. Hij zag de Joden niet als religieuze gemeenschap, temeer daar hij zelf niet religieus was, maar als een natie met nood aan een natiestaat zoals de andere natiestaten die in het Europa van de negentiende eeuw geboren waren: Italië, Duitsland, Griekenland en de anderen:

<sup>6</sup> Theodor Herzl, *De Judenstaat* (Amsterdam: Mets & Schild, 2004), p. 19.

#### 4 De Uittocht. Het romantisch nationalisme

Ik zie het Joodse vraagstuk niet als een sociaal en evenmin als een religieus vraagstuk, ook al wordt het op deze en andere wijzen ingekleurd. Het is een nationaal vraagstuk, en om het op te lossen moeten wij het in de eerste plaats tot een politiek wereldvraagstuk maken waarvoor de beschaafde volkeren in onderling overleg een regeling moeten kunnen vinden.

Wij zijn één volk, één volk.<sup>7</sup>

Over waar de Joodse staat moest komen was Herzl niet zeker. Hoewel hij de symbolische waarde van Palestina onderkende zag hij ook een Joodse toekomst in Argentinië, dat rijk aan grondstoffen is en een aangenaam klimaat heeft. De relatieve onverschilligheid van Herzl tegenover Palestina was maar een van de tekenen dat de religieuze component van het Jodendom hem niet na aan het hart lag. Het roept ook de vraag op of de Joodse migratie die Herzl voor ogen had niet in de eerste plaats een vrijwillige ballingschap uit Europa was, en niet het opzoeken van de Bijbelse “thuis”. Die vraag is niet meer op te lossen, maar in elk geval werden de ideeën van Herzl in korte tijd bijzonder populair bij de intellectuele Centraal-Europese Joden, die net als hij in de ban van het nationalisme waren.

### 4.3 Derde element: de natie

De Bijbel maakte van de Joden een volk met een unieke plaats in de wereld. De Europese Middeleeuwen voegden betekenis toe aan de Joodse identiteit. De directe aanleiding voor de ontwikkeling van het zionisme, het idee waarvan Theodor Herzl de vader was, is echter te vinden in de romantisch-nationalistische gedachte van de negentiende eeuw. Het concept van de natie beschouwde het lot van elk individu als verbonden met dat van het volk waartoe het behoort. Elke natie heeft een plaats nodig om te leven, en buitenstaanders verstoren het natuurlijke organisme van de natie door hun vreemdheid. Zowel de Europese nationalisten als seculiere Joden die met één voet in de Joodse traditie en met de andere in de Europese samenleving stonden kwamen tot het besluit dat de Joden een volk waren dat niet thuishoorde in Europa.

Voor dat probleem, de Joodse kwestie, werden verschillende oplossingen geformuleerd. Eén ervan was de oprichting van een staat voor de Joodse natie.

---

<sup>7</sup> Herzl, p. 19.

#### *4 De Uittocht. Het romantisch nationalisme*

Een andere poging tot oplossing, die eveneens door nationalistische gevoelens werd ingegeven, is de geschiedenis ingegaan als een van de zwartste bladzijden van de menselijke geschiedenis. Het zionisme en het nazisme hebben met elkaar gemeen dat ze in de levenswijze van de Europese Joden een groot probleem zagen dat met enkel goede wil niet op te lossen was. Hoewel ze tot een verschillende oplossing kwamen waren ze het eens over het probleem: de Joodse aanwezigheid in Europa was niet vol te houden. Beide ideologieën kwamen in Centraal-Europa tot wording en beide hebben in de twintigste eeuw de kans gekregen hun gang te gaan.

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

Deze masterproef is een poging de wording van de zionistische gedachte te traceren door de geschiedenis. Het zionisme is een nationale beweging, gevormd door Europese Joden. De unieke identiteit die deze Joden meedroegen en nog steeds meedragen is gevormd door de eigen literaire, culturele en religieuze traditie die begon in de Bijbelse periode, maar ook van buitenaf opgelegd door buitenstaanders. De buitenstaanders waren doorheen de geschiedenis soms vijandig, soms tolerant, maar altijd beslist *anders*. Die *andersheid* kwam zowel van binnenuit, zoals we in het eerste hoofdstuk zagen, als van buitenuit, zoals in de Europese Middeleeuwen.

De ontwikkeling van de zionistische plannen in de praktijk hoort niet meer tot de focus van deze paper. Vandaar maak ik zelf geen analyse van de wereldoorlogen, de holocaust, de stichting van Israël, de conflicten tussen Israël en de Arabische buurlanden of het Israëliësch-Palestijns conflict. Toch zou het niet volstaan op dit cruciale punt te stoppen. In de laatste twintig jaar zijn in Israël kritische historici opgestaan die de grondslagen van hun land onder de loep nemen en de toepasbaarheid van de zionistische gedachte in de hedendaagse wereld in vraag stellen. Die onderzoekers zijn gekend als de *New Historians*. Als nieuwe sprekers in een eeuwenoude dialoog krijgt een selectie van vier Israëliësch schrijvers die onder de *New Historians* worden gerekend het laatste woord. Ze hebben elk hun eigen visie op de zionistische grondslagen van hun land, maar de analyse van de ideologie als gebaseerd op een etnisch nationalisme komt telkens terug.

### 5.1 Ilan Pappé

De naam die vaak het eerste opkomt bij een bespreking van de *New Historians* is die van Ilan Pappé. De Israëliësch professor, die nu doceert aan de universiteit van Exeter in het Verenigd Koninkrijk, is bekend om zijn tegendraadse opvattingen, die hij beschrijft in vier boeken waarvan het laatste, *De etnische*

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

*zuivering van Palestina*, het meest controversiële is. Pappé onderzocht voor dit boek de persoonlijke correspondenties van de helden van de Israëliische staat, met op de eerste plaats David Ben-Gurion, en staatsarchieven die aan censuur onderworpen zijn maar niettemin nog steeds een duidelijk beeld geven van wat de stichting van Israël inhield: volgens de schrijver een nauwkeurig voorbereid en met gruwelijke efficiëntie uitgevoerd programma van terrorisme, diefstal, executies, vernietiging en verkrachting, erop gericht zoveel mogelijk van de oorspronkelijke bevolking van Palestina uit het land van hun voorouders te verwijderen. Pappé vergelijkt dit programma, dat de naam *Plan Dalet* meekreeg, met andere episodes in de geschiedenis, zoals de conflicten in het ex-Joegoslavië van het einde van de twintigste eeuw.<sup>1</sup> Zijn conclusie, na een nauwgezet onderzoek gebaseerd op primaire bronnen en getuigenissen van beide kanten van het conflict, is dat de Palestijnen het slachtoffer zijn van een etnische zuivering die overeenkomt met de definitie die de Verenigde Naties hanteren.<sup>2</sup>

Tegelijk neemt Pappé de mythe op de korrel van de oorlog van 1948, die als een heroïsche onafhankelijkheidsstrijd tegen superieure Arabische legers werd gevochten en tegen alle verwachtingen in succesvol was. In de plaats stelt hij het beeld van een duidelijk Israëliische overmacht tegen kleine en onwillige Arabische strijdmachten, die zo zwak optraden dat het Israëliische leger nog tijdens de oorlog de handen vrij had om meer dan de helft van de oorspronkelijke bevolking van Palestina uit hun huizen en land te drijven. De Israëliische leiders schilderden de oorlog af als een gevecht tegen een overmacht, maar onder elkaar spraken ze een heel andere taal:

Ze wisten maar al te goed dat de Arabische oorlogsretoriek op geen enkele manier werd ondersteund door serieuze voorbereidingen. Zoals we al zagen, waren ze goed ingelicht over de slechte uitrusting van deze leger, hun gebrek aan vechtervaring en aan training.<sup>3</sup>

De hevigste fase van de zuivering liep van maart 1948, twee maanden voor de stichting van de Joodse staat en het begin van de 'oorlog', tot november van datzelfde jaar. Op dat moment waren bijna 800000 Palestijnen uit hun dor-

---

<sup>1</sup> Ilan Pappé, *De etnische zuivering van Palestina* (Kampen: Omniboek, 2008), pp. 49-49.

<sup>2</sup> Ibid., pp. 21-29.

<sup>3</sup> Ibid., p. 67.

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

pen verdreven, waarvan er 531 compleet waren vernietigd.<sup>4</sup> Waar Palestijnse dorpen stonden werden landbouwgronden, bossen en recreatiedomeinen aangelegd. Die misdaad tegen de mensheid is om politieke redenen nooit erkend, en de daders zijn nooit vervolgd; ondertussen gaat het onrecht voort.

Het onderzoek van Pappé toont de bloedstollende wreedheid van de Israëli-sche politici en militaire eenheden, maar ook de onwil van hedendaagse Israëli's om de misdaad en de morele implicaties ervan onder ogen te zien:

De erkenning van de Palestijnen als slachtoffers is verbonden met diepgewortelde psychologische angsten aangezien het vereist dat de Israëli's hun zelfperceptie over wat er in 1948 'gebeurde' in twijfel trekken.<sup>5</sup>

De auteur kreeg in Israël te maken met doodsbedreigingen en zelfs een officiële veroordeling door het parlement. Zijn eis dat de etnische zuivering van Palestina officiële erkenning krijgt en verdediging van het recht op terugkeer voor alle vluchtelingen maakt hem voor veel landgenoten een verrader. Zijn analyse beklemtoont het racistische, etnische nationalisme dat de basis voor het land vormt. Pappé ontmaskert de leugens die de aanvaarde Israëli-sche geschiedschrijving over de oorsprong van het land vertelt:

Het Joods Nationaal Fonds verklaart dat de bossen er zijn om alle burgers van Israël ontspanning te bieden en hen 'ecologisch bewust' te maken. Wat de bezoekers niet te horen krijgen is dat het JNF ook het belangrijkste agentschap is om alle herdenkingsactiviteiten in deze 'bossen' te voorkomen, laat staan bezoeken door Palestijnse vluchtelingen wier huizen onder de bomen en speeltuinen begraven liggen.<sup>6</sup>

De teleurstelling van de schrijver met de officiële versie van de Israëli-sche geschiedenis heeft hij gemeen met Göran Rosenberg.

### 5.2 Göran Rosenberg

Göran Rosenberg werd in 1948 in Zweden geboren. In 1961, na de dood van zijn vader, vertrok Rosenberg met zijn moeder naar Stockholm, een jaar later

---

<sup>4</sup> Pappé, p. 15.

<sup>5</sup> Ibid., p. 264.

<sup>6</sup> Ibid., p. 249.

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

naar Israël, en daarna terug naar Zweden. Hij studeerde filosofie, politicologie en journalistiek en werkte als journalist voor verschillende Zweedse kranten en tijdschriften. Het belangrijkste werk van Rosenberg is het boek “Het verloren land”, oorspronkelijk in het Zweeds uitgegeven als *Det förlorade landet*.<sup>7</sup> De schrijver beschrijft zijn boek als een persoonlijke geschiedenis van Israël: het is een biografie van beide. De titel verwijst naar de zionistische idealen waarmee Rosenberg als vierjarig kind in het evenzeer jonge Israël in contact kwam, en hoe hij die idealen in confrontatie met de werkelijkheid kwijtraakte.

Rosenberg brengt in zijn boek een tegendraadse visie van de Israëliëse samenleving, de oorsprong en de gevolgen van het zionisme en de Joods-Arabische conflicten naar voren. Het is niet de bedoeling die visie in deze sectie volledig uit de doeken te doen; in plaats daarvan concentreer ik mij op het deel van Rosenbergs redenering dat bij uitstek relevant is in deze context. In de Nederlandstalige uitgave van 2000 is op het einde van het boek een epiloog toegevoegd die inzichten bevat van na de eerste uitgave van 1996. Het belangrijkste idee dat de schrijver erin uitwerkt is de tegenstelling tussen de zionistische staat Israël, die gebaseerd is op de etnisch-cultureel-religieus gedefinieerde “Joodse natie” en de snel globaliserende wereld.

Het gaat bovendien om een wereld die hoe dan ook gekenmerkt wordt door toenemend etnisch en cultureel pluralisme. Het ideaal van nationaal-etnische afscheiding als reactie op etnisch nationale conflicten begint iets van zijn morele en politieke kracht te verliezen.<sup>8</sup>

Het is ongetwijfeld zo dat etnische en culturele diversiteit in de realiteit wereldwijd toenemen, maar tegelijk wordt ook de kracht van de tegengestelde reactie groter. Verschillende Europese leiders zoals Angela Merkel verkondigden in de voorbije jaren de mislukking van de multiculturele samenleving.<sup>9</sup> Rosenberg merkt op hoe de verankering van nationale waarden in een staat gevaarlijk is. Hij keurt het opleggen van de wil van de meerderheid aan de minderheid af als dat tegen de rechten van die minderheid ingaat. Israël is bij uitstek zo'n staat, met sterke nationalistische fundamenten die verankerd zijn in de *basic law*, het Israëliëse equivalent van een grondwet.

---

<sup>7</sup> Göran Rosenberg, *Het verloren land* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2000).

<sup>8</sup> Ibid., p. 440.

<sup>9</sup> ‘Merkel vindt Duitse multicultureel model ’totaal mislukt’’, *De Standaard*, (2010).

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

Daardoor is het een maatschappij met sterke inkluderende mechanismen geworden, op grond van de wens één volk te doen ontstaan, en tegelijkertijd een maatschappij met krachtige exclusieve mechanismen, op grond van de wens allen die niet pasten binnen het zionistische verhaal van een joodse natie buiten te sluiten of te onderdrukken.<sup>10</sup>

De schaduw van Theodor Herzl hangt over Israël—dezelfde exclusiviteit van het Europese nationalisme dat hem tot de zionistische idee bracht keert zich nu tegen de buitenstaanders van het resultaat van die idee. Rosenberg wijst erop dat de verwarde definitie van Joodsheid die Israël aanhoudt, en die gewenst van ongewenst onderscheidt, enige vooruitgang op dat vlak tegenhoudt. Maar die tendens kan niet blijven duren:

De interne nadruk waarmee gevraagd wordt om een Israëliëische burgerlijke orde op basis van individuele rechten, in plaats van een collectieve identiteit, neemt toe, en ik zie geen reden waarom die binnenkort zou verminderen.<sup>11</sup>

Ten slotte vraagt de auteur zich af of een echte niet-etnische Israëliëische nationaliteit mogelijk is. Hij gelooft dat deze vraag en andere moeten opgelost worden als Israël geen relik van het verleden wil worden. Hij sluit zijn boek af met een citaat van Nissim Rejwan:

In een pluralistisch Midden-Oosten—met een vrije interactie tussen Azië, Europa en Afrika, jodendom, christendom en islam—zal ook op de Israëlië's een beroep gedaan worden op te houden hun land in uitsluitend joodse termen de determineren.<sup>12</sup>

### 5.3 Avi Shlaim

Avi Shlaim is een uitgesproken lid van de *New Historians*. Zijn kritiek op de “aanvaarde geschiedenis” van Israël, de geschiedenis die in het gemeenschappelijk bewustzijn van de Israëlië's leeft, komt tot uitdrukking in zijn boeken over de geschiedenis van het land. Shlaim is een meester in het vertellen vanop

---

<sup>10</sup> Rosenberg, pp. 441-442.

<sup>11</sup> Ibid., p. 446.

<sup>12</sup> Ibid., p. 447.



## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

een afstand; zijn analyses zijn koel en beredeneerd. Shlaim werd geboren in Irak uit Iraaks-Joodse ouders. Hij groeide op in Israël maar vertrok op zijn zestiende naar het Verenigd Koninkrijk, waar hij nu een leerstoel bekleedt aan de universiteit van Oxford. Het werkterrein van Shlaim is internationale politiek en in het bijzonder het Arabisch-Israëliësch conflict. De politieke kant van het conflict tussen Israël en de Arabische buurstaten vormt het onderwerp van het 670 bladzijden lange werk *The Iron Wall*.<sup>13</sup>

Net als Rosenberg bewaart Shlaim zijn meest persoonlijke analyse voor het einde van het boek. In zijn epiloog richt hij zijn pijlen op de rechtse partijen van Israël. Hij betoogt dat de Likoeidpartij onder leiding van Benjamin Netanyahu (in 2001 enkel partijvoorzitter, nu ook premier) zich in de context van het Israëlisch-Palestijns conflict gedeeltelijk houdt aan de lijnen van de vroege zionist Ze'ev Jabotinski (1880-1940): de doctrine van de ijzeren muur:

Ze'ev Jabotinski was de eerste van de voornaamste zionistische leiders die erkende dat de Palestijnen een natie waren en dat het niet verwacht kon worden dat ze hun recht op nationale zelfbeschikkingsrecht vrijwillig zouden opgeven. Dat maakte het in het vroege stadium waarin het zionistische programma zich bevond overbodig een dialoog met de Palestijnen te houden; het zionistische programma moest unilateraal en met brute kracht worden doorgevoerd.<sup>14</sup>

De militaire overmacht van Israël zou de Palestijnen ertoe dwingen de status quo te aanvaarden: ze zouden hun hoofd tegen een ijzeren muur bonken tot ze beseften dat ze moesten onderhandelen op Israëlische voorwaarden. De doctrine van de ijzeren muur is grotendeels gevolgd; het brutale realisme van Jabotinski is nog steeds te vinden in de politiek van Israël tegenover de Arabieren, zowel de Palestijnen als de buurlanden. Het verschil, duidt Shlaim aan, is dat Jabotinski een einde zag aan de doctrine van de ijzeren muur. Wanneer de Arabieren begrepen dat ze verplicht waren vanuit een positie van zwakte te onderhandelen moest Israël hun uitgestoken hand aannemen en op die manier een vredevol samenleven mogelijk maken. Of dat idee even realistisch is als de ijzeren muur is niet duidelijk. Shlaim vreest dat de politici van de Israëlische

---

<sup>13</sup> Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (Westminster: Penguin Books, 2001).

<sup>14</sup> *Ibid.*, p. 598.

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

rechterzijde “verliefd zijn geworden” op de eerste fase van Jabotinski’s schema en zelfs vanuit een positie van overmacht niet willen onderhandelen.

Paradoxaal genoeg hadden de rechtse politici, de opvolgers van Jabotinski, de tendens verliefd te worden op de ijzeren muur en ze als een permanente levenswijze te bekijken. Maar Jabotinski’s muur omvatte een theorie van verandering in de Joods-Palestijnse verhoudingen die zou leiden tot verzoening en vreedevol samenleven.<sup>15</sup>

Elf jaar na de publicatie van Shlaims boek kwam een publicatie die de pijnlijke waarheid van deze analyse toonde. In januari 2011 kwam het satellietstation *Al-Jazeera* naar buiten met de *Palestine Papers*. De *papers*, die onder andere 275 verslagen van vergaderingen bevatten, lieten zien hoe zwak de Palestijnse positie was in de onderhandelingen tussen Israël en de Palestijnse Autoriteiten, vertegenwoordigd door Saeb Erekat, en hoe achteloos de Israëlische partij de voorstellen van Erekat, van een overdreven aandoende toegeeflijkheid, van tafel veegde.<sup>16</sup>

### 5.4 Jeff Halper

Jeff Halper, geboren in 1947 in de Verenigde Staten, is een Israëlische antropoloog en activist. Hij is de stichter en voorzitter van ICAHD, het *Israeli Committee Against Housing Demolition*. Het ICAHD protesteert tegen de sloop van Palestijnse huizen die door de Israëlische ruimtelijke ordeningswetten als illegaal worden aangeduid. In het boek *An Israeli in Palestine* vertelt hij over de activiteiten van het ICAHD: protesteren wanneer een sloop wordt uitgevoerd, de onteigende Palestijnen bijstaan en de aandacht vestigen op het probleem. Net als Rosenberg en Shlaim waarschuwt Halper tegen het volgehouden etnische karakter van de Israëlische staat.

Halper bekijkt de mogelijkheden tot evolutie en ziet vier oplossingen, waarvan hij er slechts één bekijkt als werkbaar op langere termijn. De eerste visie, de klassieke tweestatenoplossing met de grenzen van 1967, schrijft Halper af: de Israëlische kant heeft deze oplossing keer op keer afgekeurd, en terugkeren

---

<sup>15</sup> Shlaim, p. 599.

<sup>16</sup> Negotiations Support Unit, ‘Meeting Minutes: General Plenary Meeting’ (6 2008).

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

naar de situatie van 1967 is niet realistisch. Maar ook de optie die de Israëliëse partijen, zowel Likod als de Arbeidspartij, op het oog en hebben en die ook Amerikaanse steun krijgt is volgens Halper onmogelijk vol te houden. De Palestijnse staat met amputatie van Israëliëse nederzettingen en zonder een volwaardige soevereiniteit is volgens hem niet meer dan een apartheidsregime, en kan nooit een echte oplossing vormen. Als laatste onrealistische oplossing presenteert Halper de eenstaatsoplossing. Hij voert aan dat deze oplossing wel de meest natuurlijke en rechtvaardige lijkt, maar door de wetten van de *realpolitik* niet werkbaar is. Verder zou het risico bestaan dat de veel armere Palestijnen permanent een onderklasse blijven vormen, zoals in het Zuid-Afrika van na de apartheid.

De vierde mogelijkheid beschouwt Halper als de enige echte oplossing. Hij stelt een regionale confederatie voor, waarbij de Israëliëse en Palestijnse staten elk soeverein zijn over hun eigen territorium, maar een vrij verkeer van mensen en een vrije keuze van woonplaats toestaan. Het plan bestaat uit twee stadia:

De Palestijnen zouden een semi-werkbare staat op minder dan de volledige Palestijnse Gebieden aangeboden krijgen (al dan niet met uitwisseling van territorium), *op voorwaarde* dat de internationale gemeenschap garandeert dat er binnen afzienbare tijd (bijvoorbeeld tien jaar) een regionale confederatie zou gesticht worden. Het eerste stadium, het stichten van een Palestijnse staat op het grootste deel van de Bezette Gebieden (inclusief grenzen met Jordanië, Syrië en Egypte) staat in voor de nood tot zelfbeschikking, en het tweede stadium voor werkbaarheid.<sup>17</sup>

De confederatie zou, naar het voorbeeld van de Europese Unie, de soevereiniteit van de lidstaten behouden maar hun economie en bevolking met elkaar verbinden. Ze zou in het begin minimaal moeten bestaan uit Israël, Palestina en Jordanië. De toetreding van andere staten als Libanon en Syrië is het uiteindelijke doel, en is nodig om de confederatie de juist regionale diepte te geven:

De sleutel van deze aanpak is dat alle inwoners van de federatie mogen wonen en werken in het hele gebied binnen de grenzen van

---

<sup>17</sup> Halper, p. 226.

## 5 Conclusie. Het idee en de gevolgen

de confederatie. Dat haalt de Palestijnen uit hun gevangenis. In plaats van de kleine, pasgeboren staat met verantwoordelijkheden te beladen die het onmogelijk kan aan vervullen, zou de confederatie die last over de hele regio verspreiden.<sup>18</sup>

Tegelijkertijd zou deze aanpak het Joodse karakter van Israël beschermen. Terwijl de Palestijnen de mogelijkheid zouden krijgen terug te keren naar het land waar zij of hun voorouders hebben geleefd zouden ze geen Israëliisch staatsburgerschap krijgen. Op die manier koppelt Halper het recht op terugkeer van de vluchtelingen los van de nationaliteit. Terwijl Halper niet gelooft dat de Israëli's met alle plezier voor zijn oplossing zullen kiezen houdt hij vol dat het hen een uitweg biedt uit een situatie die niet houdbaar is. De analyse van de huidige situatie als onhoudbaar heeft Halper gemeen met Rosenberg, die echter pessimistischer is over de mogelijkheid van een oplossing.

### 5.5 Geen einde

De merkwaardige situatie van Israël in de wereld van vandaag blijft voor hoofdbreken zorgen. Zelfs wie het probleem van nabij volgt heeft het moeilijk door de complexiteit heen te kijken. Door naar de wortels van het zionisme te zoeken heb ik een poging gedaan door de bomen het bos te zien—niet om de complexiteit te ontkennen maar om ze vanop een afstand te bekijken en te kaderen. De geschiedenis van de Joden en hun identiteit is een schaalmodel van de wereld: het waren dezelfde mechanismen die de Joden hun rol gaven in deze wereld die aan elke andere groep haar eigen rol geven, in een unieke combinatie die de geschiedenis van elke mens bepaalt.

Die geschiedenis is niet ten einde, en de toekomst voorspellen behoort niet tot de taak van een thesischrijver. Bewustzijn en kennis zoeken is wel een deel van die taak, en heeft mij een enorme voldoening gegeven. Het was zonder de subtiele maar vastberaden begeleiding van professor Van Mol niet mogelijk geweest te komen tot dit document. Ik wil deze plaats dan ook reserveren om hem van harte te bedanken voor het lezen van de verschillende versies die ik geproduceerd heb over het voorbije jaar. Mijn familiëden hebben meer dan eens moeten aanhoren hoe ik op een dood spoor zat en hebben mijn frustraties gedeeld, maar ook mijn vreugde. Ten slotte wil ik ook mijn diepe bewonde-

---

<sup>18</sup> Halper, p. 227.

## 5 Conclusie. *Het idee en de gevolgen*

ring en erkentelijkheid uitdrukken voor de erudiete schrijvers en onderzoekers wiens werk ik heb mogen gebruiken. Het is mede dankzij het internet dat ik een weelde aan informatie voor mij had die het soms moeilijk maakte tot een selectie te komen of de focus op tijd veilig te stellen. De verschillende fascinerende takken van academische literatuur die ik heb verkend zullen als interesses bij mij blijven.

## Bibliografie

- ‘III Lateran Council’ (1179), te raadplegen op [http://www.intratext.com/ixt/eng0064/p\\_2.htm](http://www.intratext.com/ixt/eng0064/p_2.htm).
- ‘ISO 233-2: Transliteration of Arabic characters into Latin characters’ (1993).  
*De Bijbel uit de grondtekst vertaald* (Boxtel: Katholieke Bijbelstichting, 1995).
- ‘ISO 259-3: Conversion of Hebrew Characters into Latin Characters’ (1999).
- ‘Meeting Minutes: General Plenary Meeting’ (6 2008), te raadplegen op <http://www.ajtransparency.com/en/document/2826>.
- ‘Merkel vindt Duitse multicultureel model "totaal mislukt"', *De Standaard*, (2010), 12 oktober.
- Alberi, Mary, ‘Alcuin and the "New Athens"', *History Today*, 39 (1989), pp. 35–41.
- Andriolo, Karin R., ‘Myth and History: A General Model and Its Application to the Bible’, *American Anthropologist*, 83:2 (1981), pp. 261–284.
- Armstrong, Karen, *De Bijbel: De biografie* (Roeselare: Roularta Books, 2007), vertalers Peter Booij, Saskia van der Lingen en Caroline Meijer.
- Asbridge, Thomas, *The First Crusade: a New History* (Oxford: Oxford University Press, 2004).
- Auden, W. H., *Tales of Grimm and Andersen*, deel "Introduction" (Modern Library Edition, 1952).
- Aune, D.E., *The Blackwell companion to the New Testament* (Wiley-Blackwell, 2009).
- Ben-Eliezer, Uri, ‘The Meaning of Political Participation in a Nonliberal Democracy: The Israeli Experience’, *Comparative Politics*, 25:4 (1993), pp. 397–412.

## Bibliografie

- Bleek, Friedrich, *Einleitung in das Alte Testament* (Adolf Kamphausen, 1860).
- Brann, M. en Editorial Board, Executive Committee of the, 'Germany', in *Jewish Encyclopedia* (New York: Funk and Wagnalls, 1906).
- Braverman, Irus, "'The Tree Is the Enemy Soldier": A Sociolegal Making of War Landscapes in the Occupied West Bank', *Law & Society Review*, 42:4 (2008), pp. 449–482.
- Britannica, Encyclopædia, 'Poland' (2011).
- Britannica, Encyclopædia, 'Zionism' (2011).
- Chazan, Robert, *The Jews of Medieval Western Christendom* (Cambridge University Press, 2006).
- Davies, Philip R., *Memories of Ancient Israel : an Introduction to Biblical History - Ancient and Modern* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2008).
- De Smedt, Julie, Hooghe, Marc en Walgrave, Stefaan, 'Vlaamse televisiejournals: het buitenland verdwijnt van de radar', *Nieuwsmonitor*, 4 (2011), p.9, te raadplegen op <http://www.m2p.be/nieuwsmonitor/1303660365.pdf>.
- Debby, Nirit Ben-Aryeh, 'Jews and Judaism in the Rhetoric of Popular Preachers: The Florentine Sermons of Giovanni Dominici (1356-1419) and Bernardino da Siena (1380-1444)', *Jewish History*, 14:2 (2000), pp. 175–200, eigen vertaling uit het Engels.
- Deutsch, Gotthard, 'Basel Progam', in *Jewish Encyclopedia* (New York: Funk and Wagnalls, 1906).
- Dever, William, *What did the biblical writers know, and when did they know it? What archaeology can tell us about the reality of ancient Israel* (Grand Rapids: Eerdmans Pub. Co, 2001).
- Eichhorn, Johann Gottfried, *Einleitung in das Alte Testament* (Carl Eduard Rosenbusch, 1824).
- Elon, Amos, *The Pity of It All* (New York: Metropolitan Books, 2002).

## Bibliografie

- Farhat, Maymanah, 'Imagining the Arab World: The Fashioning of the "War on Terror" through Art', *Callaloo*, 32:4 (2009), pp. 1223–1231.
- Fierro, Maribel, 'Spiritual Alienation and Political Activism: The ġurabā<sup>o</sup> in al-andalus during the Sixth/Twelfth Century', *Arabica*, 47:2 (2000), pp. 230–260.
- Friedman, Richard Elliott, *Who Wrote the Bible?* (San Francisco: HarperCollins, 1987).
- Friedman, Richard Elliott, *The Bible with Sources Revealed: A New View into the Five Books of Moses* (San Francisco: HarperCollins, 2003).
- Gavrilis, George, 'The Forgotten West Bank', *Foreign Affairs*, 85:1 (2006), pp. 66–76.
- Glassman, Gary, 'Moses and the Exodus: Interview of Carol Meyers' (November 2008), te raadplegen op <http://www.pbs.org/wgbh/nova/ancient/moses-exodus.html>.
- Grimm, Jacob en Grimm, Wilhelm, 'De Jood in de doornstruik', vertaler onbekend; te raadplegen op <http://www.grimmstories.com/language.php?grimm=110&l=nl&r=de>.
- Grimm, Jacob en Grimm, Wilhelm, 'Sneeuwitje', vertaler onbekend; te raadplegen op [http://www.grimmstories.com/nl/grimm\\_sprookjes/sneeuwitje](http://www.grimmstories.com/nl/grimm_sprookjes/sneeuwitje).
- Halper, Jeff, *An Israeli in Palestine: Resisting Dispossession, Redeeming Israel* (Londen: Pluto Press, 2008), eigen vertaling uit het Engels.
- Hammer, Michael F. et al., 'Extended Y chromosome haplotypes resolve multiple and unique lineages of the Jewish priesthood', *Human Genetics*, 126:5 (2009), pp. 707–717.
- Hasel, Michael G., 'Israel in the Merneptah Stela', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 296 (1994), pp. 45–61, eigen vertaling uit het Engels.
- Herzl, Theodor, *De Jodenstaat* (Amsterdam: Mets & Schild, 2004).



## Bibliografie

- Himmelfarb, Martha, 'Judaism and Hellenism in 2 Maccabees', *Poetics Today*, 19:1 (1998), pp. 19–40.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan* (1651), de relevante passage is te vinden op [http://www.gutenberg.org/files/3207/3207-h/3207-h.htm#2H\\_4\\_0465](http://www.gutenberg.org/files/3207/3207-h/3207-h.htm#2H_4_0465).
- Israel, Jonathan, *Radical Enlightenment* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Kalman, Julie, 'Sensuality, Depravity, and Ritual Murder: The Damascus Blood Libel and Jews in France', *Jewish Social Studies*, 13:3 (2007), pp. 35–58.
- Katz, Samuel, *Battleground: Fact and Fantasy in Palestine* (New York: Bantam, 1973), eigen vertaling uit het Engels.
- Kelman, Herbert C., 'Israel in Transition from Zionism to Post-Zionism', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 555 (1998), pp. 46–61.
- Khazzoom, Aziza, 'The Great Chain of Orientalism: Jewish Identity, Stigma Management, and Ethnic Exclusion in Israel', *American Sociological Review*, 68:4 (2003), pp. 481–510.
- Lamb, H.H., 'The early medieval warm epoch and its sequel', *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 1 (1965), pp. 13–37.
- Leclercq, Henri, 'Third Lateran Council (1179)', in *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1910).
- Lee, Everett S., 'A Theory of Migration', *Demography*, 3:1 (1966), pp. 47–57.
- Lendering, Jona, 'The Cyrus Cylinder' (2007), te raadplegen op [http://www.livius.org/ct-cz/cyrus\\_I/cyrus\\_cylinder2.html](http://www.livius.org/ct-cz/cyrus_I/cyrus_cylinder2.html).
- Lewis, Bernard, *The Jews of Islam* (Princeton: Princeton University Press, 1984).
- Lovejoy, Arthur, *The Great Chain of Being* (Cambridge: Harvard University Press, 1964).

## Bibliografie

- Marcus, Ivan G., 'The Representation of Reality in the Narratives of 1096', *Jewish History*, 13:2 (1999), pp. 37–48.
- Marcus, Jacob, 'The Jew in the Medieval World: A Sourcebook, 315-1791' (1938), te raadplegen op <http://www.fordham.edu/halsall/jewish/1492-jews-spain1.html>.
- Mendelssohn, Moses, *Jerusalem; a treatise on ecclesiastical authority and Judaism*, Jerusalem; a Treatise on Ecclesiastical Authority and Judaism (Longman, Orme Brown and Longmans, 1838), vertaald naar het Engels door M. Samuels.
- Meyers, Eric M., 'The Challenge of Hellenism for Early Judaism and Christianity', *The Biblical Archaeologist*, 55:2 (1992), pp. 84–91, eigen vertaling uit het Engels.
- Morris, Benny, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949* (Cambridge, Cambridgeshire, New York: Cambridge University Press, 1987).
- Nadler, S., *Spinoza: a life* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), eigen vertaling uit het Engels.
- Neuberger, Binyamin, 'Zionism: an Introduction' (2001), te raadplegen op, [http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/2000\\_2009/2001/8/Zionism-an-Introduction](http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/2000_2009/2001/8/Zionism-an-Introduction). Eigen vertaling uit het Engels.
- Nicolle, David, *The First Crusade 1096-1099: Conquest of the Holy Land* (London: Osprey Publishing, 2003).
- Nigosian, S. A., 'Moses as They Saw Him', *Vetus Testamentum*, 43:3 (1993), pp. 339–350.
- Pappé, Ilan, *De etnische zuivering van Palestina* (Kampen: Omniboek, 2008).
- Poole, Stafford, 'The Politics of Limpieza de Sangre: Juan de Ovando and His Circle in the Reign of Philip II', *The Americas*, 55:3 (1999), pp. 359–389.
- Rosenberg, Göran, *Het verloren land* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2000).
- Rosenthal, Herman et al., 'Russia', in *Jewish Encyclopedia* (New York: Funk and Wagnalls, 1906).

## Bibliografie

- Roth, Cecil (red.), *A History of The Jews in England* (1987).
- Russell, Stephen, *Images of Egypt in early biblical literature : Cisjordan-Israelite, Transjordan-Israelite, and Judahite portrayals* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2009).
- Sanford, George, *Historical dictionary of Poland*, European historical dictionaries (Lanham: Scarecrow Press, 2003).
- Schreier, Joshua, 'Napoleon's Long Shadow: Morality, Civilization, and Jews in France and Algeria, 1808-1870', *French Historical Studies*, 30:1 (2007), pp. 77–103.
- Seters, John van, 'Review: Recent Studies on the Pentateuch: A Crisis in Method', *Journal of the American Oriental Society*, 99:4 (1979), pp. 663–673.
- Shlaim, Avi, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (Westminster: Penguin Books, 2001), eigen vertaling uit het Engels.
- Sysyn, Frank E., 'The Khmel'nyts'kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt', *Jewish History*, 17:2 (2003), pp. 115–139.
- Tudela, Benjamin van, 'The Travels of Benjamin of Tudela' in het Engels te raadplegen op <http://www.sacred-texts.com/jud/mhl/mhl20.htm>.
- Webster, Jane, 'Creolizing the Roman Provinces', *American Journal of Archaeology*, 105:2 (2001), pp. 209–225.
- Wellhausen, Julius, *Prolegomena zur Geschichte Israels* (Berlijn, 1882), in het Engels te raadplegen op <http://www.gutenberg.org/ebooks/4732.html.gen>.
- Wikipedia, 'Zionism' (2011), te raadplegen op <http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Zionism&oldid=432931853>.
- Zola, 'J'accuse...!', *L'Aurore*, (1898), te raadplegen op <http://fr.wikisource.org/wiki/J'accuse>, eigen vertaling uit het Frans.
- Zreik, Raef, 'Palestine, Apartheid, and the Rights Discourse', *Journal of Palestine Studies*, 34:1 (2004), pp. 68–80.

## الملخص باللغة العربية

قرأت في نهاية عام 2010 كتابا للكاتب الإسرائيلي آفي شلايم اسمه "الجدار الحديدي" . يبحث شلايم، أستاذ العلاقات الدولية في جامعة أكسفورد، في السياسة الدولية لبلاده بطريقة متشككة. فتن لي "الجدار الحديدي"، وتوصلت مجموعة من كتاب إسرائيليين: "المؤرخون الجدد". انهم يغلطون الدعاية التي تعتبر بإسرائيل التاريخ الحقيقي. من خلال الاستمرار في قراءة المزيد فأصبحت مهتم بتاريخ اليهود، وتطوير فكرة اليهودية. بطريقة ما، أدى التاريخ الفريد لهذا الشعب في خلق فكرة الصهيونية وتأسيس دولة إسرائيل التي كان مرتبها مع الكارثة على السكان الأصليين لفلسطين المسماة بالنكبة.

مفهوم المركزية لهذه الرسالة الدراسية هي الفكرة الصهيونية. تحدد في الأيام الأولى أنصار الصهيونية السياسية أيديولوجيتهم. أستخدم هذا التهديد في الفصل الأول لأكتشف عددا من المفاهيم المركزية للفكرة. هذه المفاهيم هي الوطن التاريخي والتشتيت والقومية والسيادة. أدرس في أربعة فصول تأثير أربعة عصور في التاريخ اليهودي على تطوير الهوية اليهودية ونشوء الصهيونية في نهاية المطاف.

في الفصل الثاني ألقى نظرة على أصول الهوية اليهودية. ويرتبط إنشاء التوراة لتطوير تلك الهوية والمفهوم المركزي للتمييز بين اليهود والأمم الأخرى.

ويتناول الفصل الثالث مع العصور الوسطى الأوروبية. جاء الهوية في الفصل الأخير من داخل المجتمع اليهودي، ولكن اليهود كانوا يعيشون في أوروبا مع سكانها المسيحيين الذين يفرضوهم هوية من الخارج.

الفصل الرابع هو تحليلي التاريخي الأخير. أثرت عصر القومية الرومانسية في القرن التاسع عشر في ويهود أوروبا بطريقتين. أولا، لم يكن هناك مكان لهم في الحلم القومي بأوروبا

متجانسة عرقيا. وكان وجودهم المشكلة وفقا للمجموعات القومية. ثانيا، اهتمت الافكار القومية بعض اليهود المندمجين في المجتمع الأوروبي. كانوا يعتبرون في أمتهم كقوم ، في حاجة إلى وطن مثل الدول الأوروبية. يحول هذا التأثير المزدوج على هرتزل إلى تأسيس الحركة الصهيونية السياسية وكتابة كتابه "الدولة اليهودية".

في الفصل الأخير أناقش "المؤرخين الجدد" الذين حرضوني في البداية على تدريس التاريخ اليهودي. أبحث في كتبهم عما معنى الصهيونية بالنسبة لهم. يقومون الكتاب بتحليل إسرائيل كدولة على أساس عرقي وإما أن تتحول إلى ديمقراطية حقيقية لجميع سكانها أو تختفي.